भगवंतभास्करे

मीमांसकश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः

व्यवहारमयूखः

VYAVAHĀRAMAYŪKHA

OF

NĪLAKAṆṬHA

TRANSLATED INTO ENGLISH

With Explanatory Notes and References
to Decided Cases

By

P.V. Kane

and

S.G. Patwardhan

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN

DEEMED UNIVERSITY

NEW DELHI

FOREWORD

Dharmaśāstra has been a discipline comprising the vast range of subjects related to regulations on ethics, social and moral behavior, administration, laws of inheritance and various other issues related to diplomacy and polity. The tradition of Dharmaśāstra developed through the hundreds of texts like Dharmasūtras and Smṛtis. Yajnavalkya in his Smṛti has noted ten major authors of Smṛtis, but Vīramitramiśra, the author of Vīramitrodaya has enlarged the list by citing many other Smṛtis. Apart from the authors of Dharmasūtras and smṛtis, commentators like Viśvarupa, Medhātithi, Vijñaneśvara, Kulūkabhaṭṭa and a host of other also have made original contributions to Dharmaśāstra.

Vyavahāramayūkha is a part of Bhagavantabhāskara, one of the most voluminous encyclopedic works on Dharmaśāstra, Nīlakanṭha Bhaṭṭa, its author was great Mīmāmsaka. He was protégé of Bhagavantadeva, a ruler of Bhareha (presently in Etawa Dist. of U.P.). Mahāmahopādhyāya Purushottam Vaman Kane has placed him around 1610-45 AD. Nīlakanṭha Bhaṭṭa compiled this voluminous text at his instance.

There are twelve Mayūkhas (chapters) in Bhagavanta-bhāskara. They deal with various topics related to Dharmaśāstra viz. — the Samskāras, Ācara, Samaya (calendar), Śraddhā, Nīti (Polity and administration), Dāna, Utsarga (Public welfare activeities), devapratiṣthā, Prāyaścitta, Śuddhi and Śānti Out of these twelve Mayūkhas in Bhagavantabhāskara, the Vyavahāramayūkha is the sixth one. It is a valuable treatise on legal issues, covering important facets of Ancient Indian Economy, administration and rules for inheritance. — Nīlakanṭha Bhaṭṭa is not only an authority on Dharmaśāstra, he has culled the essence form hundreds of ancients Smṛti text , to make his work a valuable compendium. It is thus not only an essential reading for the students of Sanskrit — particulary that of Dharmaśāstra, it is also very useful for legal practitioners, sociologists and researchers in Ancient Indian History and Culture. Also, Nīlkanṭha Bhaṭṭa is not just a compiler. He has

given his own orginal views and interpretations on a number of debatable issues.

The text has been printed a number of times, but it has not been published with English translation. Mahāmahopādhyāya Purushottam Vaman Kane recognized the importance of this work for the first time and he translated it into English. His translation published in 1933 is not easily available now. We are happy to bring out the text and translation together for the first time.

It is his translation of Vyavahāramayūkha that led Mahāmahopādhyāya Purushottam Vaman Kane to take up one of the most promising and gigantic project in Indological studies, i.e., writing the **'History of Dharmashastra.'** sub-titled as **'Ancient and Medieval Religions and Civil Law in India'** Kane intended to give a survey of Dharmaśāstra literature in the preface of Vyavahāramayūkha, which devoloped into his *magnum opus* to be completed in more than three decades. In about 7000 pages. Kane could provide first hand knowledge becase of his command on Sanskrit. Professor R.S. Sharma one of the most eminent historians of the country writes about his achievements in the following words —"Pandurang Vaman Kane, a great Sanskritist wedded to social reform, continued earlier tradition of scholarship. His monumental work entitled the **'History of Dharmashatra'** published in five volumes in twentieth century is an encyclopedia of ancient social laws and customs. This enables us to study the social processes in ancient India."

We hope that this new edition of Vyavahāramayūkha will be useful for academic world.

Radhavallabh Tripathi
Vice-Chancellor
Rashtriya Sanskrit Sansthan

PREFACE

The Vyavahāramayūkha of Nīlakaṇṭha is a work of paramount authority on Hindu Law in Gujerat, the town and island of Bombay and in northern Konkan. Even where, as in the Maratha country and in the District of Ratnagiri, the Mitākṣarā is the paramount authoerity, it occupies a very important, though a subordinateplace. The first English translation of the Vyavahāramayūkha was published in 1827 by Borradaile. Considering the state of Sanskrit scholarship among Westerners more than a hundred years ago the translation was a creditable performance. But, as has been judicially noticed, Borradaile's translation is in many places infelicitous,[1] obscure[2] or positively wrong.[3] Besides, Borradaile's method of dividing the translation into chapters, sections and placita, though convenient to judges and lawyers for purposes of reference, conveyed to those unacquainted with the Sanksrit language or the original work the worng impression that the original was similarly divided. About fifty years ago the late Rao Saheb V.N. Mandlik brought out a scholarly translation of the Vyavahāramayūkha, that was a great improvement on Borradaile's work, both in the accaurcy of the translation and the method of its presentation. That work is not now available in the market. It omitted the section on ordeals, it did not refer to decided cases and was also inaccurate in some places, as a reference to the pages in dicated in the Index to this translation will show. In 1924 Mr. J.R. Gharpure of Bombay, the indefatigable editor of the 'Collection of Hindu Law Texts' brought out a translation of the Vyavahāramayūkha. In this translation he generally follows the late Rao Saheb V.N. Mandlik, though here and there improvements are made; but he does not translate the section of the work on ordeals, nor does he cite even a considerable body of decisions of the High Courts that have a direct bearing on the text of the Vyavahāramayūkha.

In the translation here presented, the whole of the Vyavahāramayūkha has been rendered into English. The text chosen for tanslation is that contained in the edition of the Vyavahāramyūkha published by the Bhandarkar Oriental Research Institute at Poona in 1926. The pages

1. Vide 2 Bom. 388 at p. 421.
2. Vide 14 Bom. 612 at p. 617, 17 Bom 759 at p. 762.
3. Vide Sitalai v. Vasantrao 3 Bom, L. R. 201 at pp. 2005-6.

of the text have been indicated at the bottom of the pages of the translation. In this translation, explanatory notes have been added in order to elucidate the meaning of the author. References to the pages of the notes in the Poona edition where the Vyavahāramayūkha has been exhaustively annotated have also been given in appropriate places for those who want to make a deeper study of the original and the translation. The Vyavahāramayūkha is written in continuous prose, execpt where quotations in verse (which are numerous) are cited from ancient works and sages. In the present translation quotations in verse have been clearly indicated by the method of beginning them in a separate line and by lessening the size of the lines of the translation of verses by a few letter spaces as compared with the rest of the work. Another feature of this translation is that exhaustive citations of decided cases have been made, wherein the Mayūkha has either been quoted, explained, criticised, referred to or which have an important bearing on the law as laid down in the Vyavahāramayūkha. The decisions of courts have in a few places been also criticized. It has, however to be borne in mind that this work does *not profess* to be a *treatise on Hidnu Law* and that, therefore, no one should expect that all possible cases on Hindu Law would be found digested herein.

As judges and the legal profession have been accustomed for decades to use the translations by Borradaile and Mandlik and as decided cases cite quotations from and give references to these translations, in the corner of each page of this translaion corresponding portions of Borradaile‘s translation contained in Stokes’ collection of Hindu Law- books and Mandlik’s translation have been indicated with the letters S and M respectively.

The Introduction to the edition of the text of the Vyavahāramayūkha deals exhaustively with the family and personal history of Nilakaṇṭha, the works of Nilakaṇṭha, the period of his literary activity, the contents of his twelve Mayūkhas which together constitute his digest called Bhagavantabhāskara, his position in Dharmaśāstra Literature and the position of the Vyavahāramayūkha in madern Hindu Law. Those who want to make a detailed study of these matters must refer to that Introduction. But for the benefit of those who do not know Sanskrit a brief treatment of the matters detailed above is given here.

An exhaustive synopsis of contents, an index of cases and Law Reports and a general index which also contains in italics important Sanskrit words will, it is hoped, add to the usefulness of this edition of the translation of the Vyvahāramayūkha.

P.V.Kane.
S.G. Patwardhan.

विषयानुक्रमणिका

TABLE OF CONTENTS

व्यवहारमयूखः

उक्त्वा नृपनयरीतिं नत्वा भास्वत्पदाम्बुजं सम्यक्।
विरचयति नीलकण्ठो व्यवहारविनिर्णये किञ्चित्॥ १॥

द्विजराजैकमूर्धन्यं वृषाध्यक्षं शिवान्वितम्।
काश्यां सर्वोपदेष्टारं भावये शंकरं गुरुम्॥ २॥

विरोधिमार्गद्वयदर्शनार्थं द्वेधा बभूवात्र परः पुमान्यः।
श्रीशंकरो भट्ट इहैकरूपो मीमांसकाद्वैतमुरीचकार॥ ३॥

प्रतारकैरादृतमत्र किंचिन्मया तु निर्मूलतया तदुज्झितम्।
ऊनोक्तिता नात्र हि तेन काचित्खपुष्पहीनापचितिर्न हीयते॥ ४॥

विप्रतिपद्यमाननरान्तरगताज्ञाताधर्मज्ञापनानुकूलो व्यापारो व्यवहारः। वादिप्रतिवादि-कर्तृकः संभवद्भोगसाक्षिप्रमाणको विरोधिकोटिव्यवस्थापनानुकूलो वा व्यापारः सः। संप्रतिपत्त्युत्तरे तु व्यवहारपदप्रयोगो भाक्त इति मदनरत्ने। वादवितण्डादिव्यावृत्त्यर्थमुत्तर-दलम्।

अथ तत्पदम्।

याज्ञवल्क्यः—

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः।
आवेदयति यद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्॥ (व्य० श्लो० ५)

आधर्षितस्तिरस्कृतः। तस्याष्टादशभेदानाह मनुः—

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः।
संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च॥

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः॥

सीमा विवादधर्मश्च पारुष्ये दंडवाचिके।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च॥

स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह॥ इति। अ.८श्लो०४-७॥

अनपकर्माप्रदानम्। अनुशयः पश्चात्तापः। द्यूतमप्राणिकरणिका क्रीडा। प्राणि-करणिका समाह्वयः। अत्र—'मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्शनम्। पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्' इति बृहस्पत्युक्तेः स्त्रीसंग्रहणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याणां साहसभेदेऽपि पृथङ्निर्देशो गोबलीवर्दन्यायेन। एतेषां चाष्टादशपदानां स्वरूपमग्रे व्यक्तीकरिष्यते।

अथ व्यवहारमातृकाः।

बृहस्पतिः—

दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षाश्रितं पृथक्।
प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम्॥

सैव च धर्माधिकरणम्,

धर्मशास्त्रविचारेण सारासारविवेचनम्।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्॥

इति कात्यायनोक्तेः। मनुः—

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम्॥
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम्॥ अ०८श्लो० १-२

याज्ञवल्क्यः—

व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह।
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः॥ व्य० श्लो० १
नृपः प्रजापालनाधिकृतो यः कश्चिन्न क्षत्रिय एव।

कात्यायनः—

सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः॥

अत्र ब्राह्मणोऽनियुक्तः सभ्यास्तु नियुक्ताः। तथाचोक्तं—

नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति। इति।

प्राड्विवाकस्वरूपमाह बृहस्पतिः—

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च।
नयपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः॥ इति।

अमात्यस्वरूपमाह व्यासः—

सर्वशास्त्रार्थवेत्तारमलुब्धं न्यायभाषिणम्।
विप्रं प्राज्ञं क्रमायातममात्यं स्थापयेद्द्विजम्॥ इति।

अत्र पुनर्द्विजग्रहणं विप्राभावे क्षत्रियवैश्ययोरुपादानार्थम्। तथा च कात्यायनः—

यत्र विद्वान्न विप्रः स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत्।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्॥

सभ्यांश्चाह याज्ञवल्क्यः—

श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः।
राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः॥ इति।

(व्य० श्लो० २)

एतेषां संख्यामाह बृहस्पतिः—

लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा।
यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा॥ इति।

स एव—

शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची।
नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ।

शब्दः शब्दशास्त्रम्। अभिधानं कोशः। कात्यायनः—

श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्या न्यायदर्शिनः।

तत्र सभायाम्। बृहस्पतिः—

आकारणे रक्षणे च साक्ष्यर्थिप्रतिवादिनाम्।
सभ्याधीनः सत्यवादी कर्तव्यस्तु स्वपूरुषः।

अयं च शूद्र एव। तथाच व्यासः—

साध्यपालस्तु कर्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः।
क्रमायातो दृढः शूद्रो सभ्यानां च मते स्थितः॥ इति।

याज्ञवल्क्यः—

अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान्नृपेण तु।
सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्॥ (व्य०श्लो० ३)

नृपाध्यक्षादीनां कार्यमाह बृहस्पतिः—

वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः।
गणको गणयेदर्थं लिखेन्न्यायं च लेखकः।

स एव—

पूर्वमुखस्तूपविशेद्राजा सभ्या उदङ्मुखाः।
गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः॥

राजसभातो निर्णायकान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च।
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम्॥ (व्य० श्लो० ३०)

नृपेणाधिकृताः प्राड्विवाकादयः, पूगाः नानाकर्मोपजीविनामेकग्रामस्थविजातीयानां समूहाः, पूगविपरीताश्च श्रेणयः, कुलानि ज्ञातिसंबन्धिबन्धूनां समूहाः।

बृहस्पतिरपि—

ये चारण्यचरास्तेषामरण्ये करणं भवेत्।
सेनायां सैनिकानां तु सार्थेषु वणिजां तथा॥

करणं सभा। व्यवहारदर्शने कालमाह कात्यायनः—

सभास्थानेषु पूर्वाह्णे कार्याणां निर्णयं नृपः।
कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणाऽमित्रकर्शनः॥

दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयं तु यत्।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः॥ इति।

आद्ययामार्द्धमष्टमो भागस्तदुत्तरमावर्त्तनात् प्राचीनं भागत्रयम्।

वर्ज्यास्तिथीश्चाह संवर्त्तः—

चतुर्दशी ह्यमावास्या पौर्णमासी तथाष्टमी।
तिथिष्वासु न पश्येत व्यवहारान्विचक्षणः॥ इति।

बृहस्पतिः—

पूर्वाह्णे तामधिष्ठाय वृद्धामात्यानुजीविभिः।
पश्येत्पुराणधर्मार्थशास्त्राणि शृणुयात्तथा॥

तां सभाम्। अर्थशास्त्रं नीतिशास्त्रम्। धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तावाह नारदः—

यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः।
अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्॥ इति।

धर्मशास्त्रयोर्विरोधे त्वाह याज्ञवल्क्यः—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारातः। (व्य० श्लो० २१)

न्यायमनालोचयतो दोषमाह बृहस्पतिः—

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः।
युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते॥ इति।

देशाचाराद्यप्यालोचयेदित्याह—

देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक्प्रवर्तिताः।
तथैव ते पालनीयाः प्रजाः प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा॥

जनापरक्तिर्भवति बलं कोशश्च नश्यति।
उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः॥

मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः।
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः॥

उत्तरे मद्यपा नार्यः स्पृश्या नृणां रजस्वलाः।
अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्हकाः॥ इति।

पूर्वे प्राच्याः। क्वचित्सर्व इति पाठः। सर्वे ब्राह्मणाद्याः। दमो दण्डः। यत्वत्र प्रायश्चित्तादिस्मरणं तदेतद्वाक्यानुपात्तदेशपरमिति केचित्। अन्ये तु प्रायश्चित्तरूपो यो दम इति व्याचक्षाणा दण्डाभावमात्रम्, अन्यदेशे दण्डः प्रायश्चित्तं चेत्याहुः।

व्यासः—

वणिक्शिल्पिप्रभृतिषु कृषिरङ्गोपजीविषु।
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तज्ज्ञैरेव तु कारयेत्॥

मनुः—

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः।
न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन् हितमात्मनः॥ इति। (८।३९०)

कात्यायनः—

काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितम्।
किं कार्यं का च ते पीडा माभैषीर्ब्रूहि मानव॥

केन कस्मिन्कदा कस्मात् पृच्छेदेवं समागतम्।
एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात्स सभ्यैर्ब्राह्मणैः सह॥
विचार्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम्।
मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्॥

नारदः—

वक्तव्यार्थे ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः।
आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम्॥

आसेद्धस्य चातुर्विध्यमाह स एव—

स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा॥
चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासिद्धो न लंघयेते।

आसिद्धस्याऽऽसेधातिक्रमे दण्डमाह स एव—

आसेधयोग्ये आसिद्ध उत्क्रामन्दण्डमर्हति।

क्वचिदासेद्धुरेव दण्डमाह स एव—

यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्यवहारोच्छ्वसनादिभिः।
आसेधयेदनासेध्यैः स दण्ड्यो न त्वतिक्रमात्॥ इति।

क्वचिदासेधातिक्रमे दण्डाभावमाह नारदः—

नदीसंतारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु।
आसिद्धस्तंपरासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात्॥ इति।

अनासेध्यानासेद्धुर्दण्डमाह कात्यायनः—

आसेधयंस्त्वनासेध्यं राज्ञा शास्य इति स्थितिः। इति।

अनासेध्यानाह स एव—

वृक्षपर्वतमारूढा हस्त्यश्वरथनौस्थिताः।
विषमस्थाश्च ते सर्वेऽनासेध्याः कार्यसाधकैः॥
व्याध्यार्त्ता व्यसनस्थाश्च यजमानस्तथैव च।

नारद आह्वाने व्यवस्थामाह—

अकल्पबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान्।
कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान्॥

मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः।
न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम्॥

सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः।
तदधीनकुटुंबिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः॥

निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते।
ज्ञात्वाभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः॥

तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपथन्।
कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबलम्।

अकल्पादीनपि शनैः शनैराह्वानयेन्नृपः।

यानैरिति कचित्पाठः। आहूतोऽनागच्छन्दण्ड्य।

तथा च बृहस्पतिः—

अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्॥

अभियोगभेदेन दण्डभेदमाह कात्यायनः—

हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः।
गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्चशतावरः॥ इति।

आहूतस्यागमने यत्कार्यं तदाह पितामहः—

सभायाः पुरतः स्थाप्योऽभियुक्तो वादिना तथा। इति।

तृतीया सहार्थे। कात्यायनः—

तत्राभियोक्ता प्रब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम्।
तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राड्विवाकस्ततः परम्॥

बृहस्पतिः—

अहंपूर्विकया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा।
वादो वर्णानुरूपेण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य वा॥

अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम्
पूर्वोत्तरं वदेद्बन्धुर्नियुक्तोऽन्योऽथवा नरः॥

नारदः—

अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रेरितोऽपि वा।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ॥

यत्तु कात्यायनः—

यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्।
परार्थवादीदण्ड्यः स्याद्व्यवहारेषु विब्रुवन्॥ इति।

तदनियुक्तपरम्। क्वचित्प्रतिनिध्यभावस्तेनैवोक्तः—

ब्रह्महत्यासुरापाने स्तेये गुर्वऽङ्गनागमे।
मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्शने॥

अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे।
पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च॥
प्रतिवादी न दाप्यः स्यात्कर्त्ता तु विवदेत्स्वयम्। इति।

आत्यंतिकप्रतिनिधिनिषेधार्थं पुनस्तेयग्रहणम्। प्रतिवादीप्रतिनिधिः।

प्रत्यर्थिनि स्थापितेऽर्थिनः कार्यमाह याज्ञवल्क्यः—

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना।
समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्॥ (व्य० श्लो० ६)

स्मृत्यन्तरे—

अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम्।
साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च॥

प्रसिद्धमविरुद्धं न निश्चितं साधनक्षमम्।
संक्षिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च॥

वर्षर्त्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत्।
स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतम्॥

साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत्।
परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम्॥

क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकम्।
यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते॥ इति।

अत्रोक्तवर्षादीनामाध्यादिषूपयोगो वक्ष्यते। देशादीनां च क्वचिदुपयोग उक्तः स्मृत्यन्तरे—

देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च।
ज्ञातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च॥

पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम्।
स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि प्रवेशयेत्॥ इति।

कात्यायनः—

पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत्।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम्॥

शोधनस्यावधिमाह नारदः—

शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम्।
अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्॥

भाषाया उत्तरं यावत्प्रत्यर्थी न निवेशयेत्।
अर्थी तु लेखयेत्तावद्यावद्वस्तु विवक्षितम्॥ इति।

एवं पक्षलक्षणे स्थिते तद्विरुद्धाः पक्षाभासा अर्थसिद्धा अप्युक्ताः स्मृत्यन्तरे—

अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम्।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्॥ इति।

अप्रसिद्धं खपुष्पं ममाहृतमिति। निराबाधं मम दीपप्रकाशेनायं व्यवहरतीति। निरर्थं कचटतपं ममापहृतमिति। निःप्रयोजनं मत्प्रातिवेशिकः सुस्वरमधीत इति। असाध्यं सभ्रूभङ्गं हसितोऽनेनेत्यादि। विरुद्धं मूकनाहं शप्त इति; पुरराष्ट्रादिविरुद्धं वा। तथा च स्मर्यते—

राज्ञाविवर्जितो यस्तु यश्च पौरविरोधकृत्।
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च॥

अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः।
अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः॥ इति।

न चानेकप्रतिज्ञत्वमपि पक्षाभासत्वमिति,

बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चितम्।
कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्वबुभुत्सया॥

इति कात्यायनीयेन विरोधापत्तेः। यत्तु—

अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यति।

इति तद्युगपन्न सिद्ध्यति क्रमेण तु सिद्ध्यतीति व्याख्येयम्। एवं पूर्वपक्षे लिखिते यत्कार्यं तदाह याज्ञवल्क्यः—

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसंनिधौ॥ इति। (व्य० श्लो० ७)

उत्तरं लक्षयति नारदः—

पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकुलम्।
अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः॥ इति।

अस्य चातुर्विध्यमाह कात्यायनः—

मिथ्या संप्रतिपत्त्या वा प्रत्यवस्कन्दनेन वा।
प्राङ्न्यायप्रतिषिद्ध्या वा उत्तरं स्याच्चतुर्विधम्॥ इति।

मिथ्योत्तरं च लक्षयति स एव—

अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम्।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः॥ इति।

तच्च चतुर्विधमित्याह स एव—

मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा मेऽभूदसंनिधिः।
अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधम्।। इति।

संप्रतिपत्त्युत्तरं तूक्तं स्मृत्यन्तरे—

साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता। इति।

प्रत्यवस्कन्दनोत्तरं लक्षयति नारदः—

अर्थिना लिखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा।
प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतमिति॥

प्राङ्न्यायोत्तरं लक्षयति कात्यायनः—

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि।
सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते॥ इति।

एवमुत्तरलक्षणे स्थिते तद्रहितानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धमपि स्पष्टीकृतं स्मृत्यन्तरे—

संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च।
पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथानैवोत्तरं भवेत्॥

यद्व्यस्तपदमव्यापि निरूढार्थं तथा ऽऽकुलम्।
व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये॥ इति।

कात्यायनोऽपि—

पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम्।
मिथ्या चैवैकदेशे च संकरात्तदनुत्तरम्॥ इति।

अनुत्तरत्वे च कारणमाह स एव—

नचैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः।
नचार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम्॥ इति।

अत्रायमर्थः-मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे द्वयोरपि वादिनोः क्रिया प्राप्नोति 'मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणं प्रतिवादिनि' इति नारदोक्तेः, तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम्। तथा कारणप्राङ्न्यायसंकरे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् 'प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्' इति व्यासोक्तेः। अत्र च 'प्राङ्न्याये जयपत्रेण प्राड्विवाकादिभिस्तथा' इति व्यासोक्त्यैव प्राङ्न्याये जयपत्रेण प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यम्, कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादिभिरित्यत्रापि विरोधः। एवं त्रिचतुःसंकरेऽपि द्रष्टव्यम्।

एतेषां चानुत्तरत्वं यौगपद्येन। क्रमेणतूत्तरत्वमेव। क्रमश्चार्थिप्रत्यर्थिसभ्येच्छया भवति। तथा च हारीतः—

मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे।
सत्यं चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्॥

यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम्।
उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा॥

संकीर्णं भवतीति शेषः। अस्यार्थः—सुवर्णवस्त्राभियोगे सुवर्णं न गृहीतं वस्त्रं तु गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यत्रादौ सुवर्णविषये व्यवहृत्य पश्चाद्वस्त्रविषये व्यवहर्त्तव्यम्। एवं मिथ्याप्राङ्न्याययोः कारणप्राङ्न्याययोश्च संकरे योज्यम्। तथा तत्रैवाभियोगे सुवर्णं गृहीतं वस्त्रं तु न गृहीतं प्रतिदत्तमिति वा वस्त्रविषये पूर्वं जित इति वोच्यते तत्र वस्त्रविषय एव व्यवहर्त्तव्यं न सुवर्णविषये। भूरिविषयत्वेऽपि क्रियाभावात्। यत्र त्वियं गौर्मदीयाऽमुकस्मिन्काले नष्टाऽद्यास्य गृहे दृष्टेत्यभियोगे मिथ्यैतदेतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थितेति ''मिथ्याकारणयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं तत्र नानुत्तरतत्वं, सकारणं मिथ्योत्तरमिदम्। अत्र च प्रत्यर्थिन एव क्रिया नार्थिनोऽपि, ''मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्'' इति हारीतोक्तेः। एवं मिथ्याप्राङ्न्याययोः कारणप्राङ्न्याययोश्च कृत्स्नपदव्यापित्वे सति नानुत्तरत्वम्। अत्रोभयत्रापि प्रत्यर्थिन एव क्रियेति न क्वाप्येकस्मिन् व्यवहारे द्वयोः क्रियेत्यम्।

उत्तरलेखनोत्तरं साधनोक्तौ क्रममाह याज्ञवल्क्यः—

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्।
तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा॥ (व्य० ७-८) इति।

इदं च मिथ्योत्तरविषयम्। उत्तरान्तरे तु प्रत्यर्थिन एव साधनोपन्यासः। यथाह हारीतः—

प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्॥ इति।

एवं व्यवहारस्य चतुष्पात्त्वमाह याज्ञवल्क्यः—

चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः। (व्य० ८) इति।

पादचतुष्टयं तु व्यक्तीकृतं स्मृत्यन्तरे—

भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते॥ इति।

इदं च संप्रतिपत्त्यतिरिक्तोत्तरविषयं संप्रतिपत्तेद्विपात्त्वात्।

यथाह बृहस्पतिः—

मिथ्योत्तरे चतुष्पात्स प्रत्यवस्कन्दने तथा।
व्यवहारस्तु विज्ञेयो द्विपात्संप्रतिपत्तिषु॥ इति।

याज्ञवल्क्यः—

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत्।
अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्॥
कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च। (व्य० १०)

नारदः—

पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः॥

हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थाद्धीयत इत्यर्थः। एतच्चार्थव्यवहारे ज्ञेयम्। यथाह स एव—

सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति।
परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते॥ इति।

पूर्वार्धस्योदाहरणार्थमुत्तरार्धम्। याज्ञवल्क्यः—

साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः।
पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः॥ (व्य० १७)

पूर्ववादिनः प्रतिज्ञावादिनः। पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा। अधरीभूते कारणोत्तरोपन्यासेन प्रत्यर्थिस्वीकारेणासाध्ये। साक्षिग्रहणं प्रमाणान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम्। स एव—

उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये।

निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णय इति।

प्रतिभूत्वेनाग्राह्यानाह कात्यायनः—

न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा।
निरुद्धो दण्डितश्चैव संशयस्थो न च क्वचित्॥

नैव रिक्थी न रिक्तश्च नचैवान्यत्र वासितः।
राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः।

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम्॥
नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूत्वक्रियां प्रति। इति॥

निरुद्धो निगडादिबद्धः। संशयस्थो व्यसनी। रिक्थी पुत्रपौत्रादिर्द्रव्यग्रहणाधिकारी। रिक्तो दरिद्रः। अन्यत्र वासितो देशाद्बहिष्कृतः।

याज्ञवल्क्यः—

भ्रातृणामथदंपत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्तेन तु स्मृतम्। (व्य. ५२)

लग्नकाभावे त्वाह कात्यायनः—

अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्य वादिनः।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम्। इति॥

स एव—

द्विजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्याद्बाह्यचारिभिः।
शूद्रादीन्प्रतिभूहीनान्बन्धयेन्निगडेन तु। इति॥

हीनवादिलक्षणान्याह नारदः—

पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः। इति॥(प्र.अ.२श्लो. २४)

दुष्टं लक्षयति याज्ञवल्क्यः—

देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च।
ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च॥

परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते।
वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि॥

स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः।
अभियोगे च साक्ष्ये च दुष्टः स परिकीर्तितः॥ (व्य. १३-१५)

सृक्किणी ओष्ठप्रान्तौ।

अथ प्रमाणम्।

याज्ञवल्क्यः—

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते॥ (व्य. २२)

कात्यायनोऽपि—

यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम्।
मानुषीं तत्र गृह्णीयान्नतु दैवीं क्रियां नृपः॥

यद्येकदेशव्याप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम्॥

क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु।
लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः॥

पूगश्रेणिगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता।
तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः॥

दत्वाऽदत्ते तथाऽऽदत्ते स्वामिनां निर्णये सति।
विक्रयादानसंबन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति॥

द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्॥

द्वारमार्गक्रियाभोगे जलवाहादिके तथा।
भुक्तिरेव हि गुर्वी स्यान्न लेख्यं न च साक्षिणः॥

दत्त्वादत्ते दत्तमिति प्रतिश्रुत्य अनर्पिते। तथा—आदत्ते दत्त्वा पुनराच्छिद्य गृहीते। स्वामिनां निर्णये सतीति एतत्स्वामिकमेतदिति निश्चये सति।

क्वचिद्दिव्यप्राबल्यमाह बृहस्पतिः—

मणिमुक्तानाणकानां कूटकृन्न्यासहारकः।
हिंसकोऽन्याङ्गनासेवी परीक्ष्याः शपथैः सदा॥

महापापाभिशापेषु विद्यमानेषु साक्षिषु।
दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः। इति॥

व्यासः—

न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम्।
अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः॥

अरण्ये विजने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे।
न्यासापह्नवने चैव दिव्या संभवति क्रिया॥

बृहस्पतिः—

लिखिते साक्षिवादे च संदिग्धं यत्र जायते।
अनुमाने च संभ्रान्ते तत्र दिव्यं विशोधनम्॥

क्वचित्साक्षिदिव्ययोर्विकल्पमाह स एव—

प्रक्रांते साहसे वादे पारुष्ये दंडवाचिके।
बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च॥

ऋणे लेख्यं साक्षिणो वा युक्तिलेशादयोपि वा।
दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यया। इति॥

युक्तिलेशो युक्त्येकदेशः। वाचिके पारुष्ये ब्रह्महासीत्येवमाद्याक्रोशात्मके इत्यर्थः। यत्तु कात्यायनः—

वाक्पारुष्ये च भूमौ च दिव्यं न परिकल्पयेत्। इति।

तदल्पवाक्पारुष्यपरम्। भूमिग्रहणं स्थावरमात्रस्योपलक्षणार्थम्। यथाह पितामहः—

स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत्। इति,

साक्ष्यादिसत्वेऽयं दिव्यनिषेधः। तथाच स एव—

साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या चैतान्प्रसाधयेत्। इति॥

स एव—

लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः।
न च दिव्यावतारोस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः॥

निश्चेतु ये न शक्या स्युर्वादाः संदिग्धरूपिणः।
तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः॥

इति व्यवहारमातृकाः समाप्ताः।

अथ लेख्यम्।

तत्र बृहस्पतिः—

राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा।
लेख्यं तु त्रिविधं प्रोक्तं भिन्नं तद्बहुधा पुनः॥ इति।

यत्तु वसिष्ठेन—

लौकिकं राजकीयं च लेख्यं विद्याद्विलक्षणम्।

इति द्वैविध्यमुक्तं तत् स्थानकृतस्वहस्तलिखितयोर्भेदमाश्रित्य। लौकिकं जानपदमितिपर्यायौ, 'राजकीयं जानपदं लिखितं द्विविधं स्मृतम्' इति संग्रहकारोक्तेः।

बृहस्पतिः—

भागदानक्रयाघानसंविद्दासऋणादिभिः।
सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम्॥

भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम्॥
विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यं तदुच्यते॥

भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्याच्चंद्रार्ककालिकम्।
अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यं तु तद्विदुः॥

गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्।
पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते॥

जंगमं स्थावरं बन्धं दत्त्वा लेख्यं करोति यत्।
गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं तदुच्यते॥

ग्रामो देशश्च यत्कुर्यान्मतं लेख्यं परस्परम्।
राजाविरोधि धर्मार्थं संवित्पत्रं वदन्ति तत्॥

वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत्।
कर्माणि ते करिष्यामि दासपत्रं तदुच्यते॥

धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत्।
उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तमृणलेख्यं मनीषिभिः॥

आदिशब्दाद्विशुद्ध्यादिपत्रग्रहणम्। विशुद्ध्यादिपत्राण्याह कात्यायनः—

अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनैः।
विशुद्धिपत्रिकं ज्ञेयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम्॥

उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते।
वृत्तानुवादे लेख्यं यत्तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम्॥
सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते॥ इति॥

अन्वाधिपत्रमाह प्रजापतिः—

धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि।
कृत्वा तदधिलिखितं पूर्वं चास्य समर्पयेत्॥

याज्ञवल्क्योपि—

दत्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत्॥ (व्य. ९४)

पूर्वोक्तयोः स्वहस्तकृतान्यकृतयोर्विशेषमाह नारदः—

लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा।
असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः। इति॥ (१। १३५)

याज्ञवल्क्यः—

विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत्।
तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते॥ (व्य. ८९)

बलं बलात्कारः। उपधिर्लोभादिः। अन्यकृते विशेषमाह स एव—

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम्।
लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम्॥
समामासतदर्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः।
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम्॥ इति॥ (व्य. ८४-५)

सब्रह्मचारिकं, बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम बह्वृचः कठ इत्यादि।

स एव—

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्।
मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम्॥
साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम्।
अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः॥
उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना।
लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततोलिखेत्॥ (व्य. ८६-८८)

समाः संख्यातो गुणतश्च। क्वचिदसमा इत्यकारप्रश्लेषः।

नारदः—

अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत्।
साक्षी वा साक्षिणाऽन्येन सर्वसाक्षिसमीपतः॥

त्रिविधं राजशासनमित्युक्तं तद्दर्शयतो याज्ञवल्क्यबृहस्पती—

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत्।
आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः॥

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम्।
अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम्।
स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम्॥ (या. आ. ३१८-२०)

निबन्धः आकारादौ राजादिदत्तं नियतलभ्यम्। प्रतिगृह्यते यत्स प्रतिग्रहो भूम्यादिः तस्य परिमाणमियत्ता। दीयते य तद्दानं गृहादि तस्य छेदो मर्यादा तस्य उपवर्णनं कथनम्।

तथा—

देशादिकं यस्य राजा लिखितेन प्रयच्छति।
सेवाशौर्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितं तु तत्॥

पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्ते यदा नृपः।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते॥ इति॥

राज्ञोऽनुकल्पमाह व्यासः—

राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः।
ताम्रपट्टे पटे वापि प्रलिखेद्राजशासनम्॥

अत्र च राज्ञा स्वमतं लेख्यमित्याह स एव—

संनिवेशं प्रमाणं च स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम्।
मतं मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः॥

सन्निवेशं प्रमाणं चेति पूर्ववाक्येनान्वयः। वसिष्ठस्तु राजलेख्यस्य चातुर्विध्यमाह—

शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथा परम्।
आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे राजकीयं चतुर्विधम्॥

सामन्तेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च।
कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यमान्येष्वभ्यर्थितेषु च।
कार्यं निवेद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनाय तत्।

शासनजयपत्रे प्रागुक्ते।

याज्ञवल्क्यः—

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा।
भिन्ने दग्धे तथा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्॥ व्य. ९१)

नारदः—

लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते।
सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम्॥ (१। १४२)

द्रष्टारः साक्षिणः। तदभावे दिव्यम् 'अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत्' इति कात्यायनोक्तेः।

याज्ञवल्क्यः—

संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः।
युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबन्धागमहेतुभिः॥ (व्य. ९२)

युक्तिरर्थापत्तिः, प्राप्तिर्द्वयोरेकत्रावस्थानम्, क्रिया साक्ष्यादि, चिह्नं मुद्रादि, संबन्धोऽनागतः, आगमः संभावितः, प्राप्त्युपायः, हेतुरनुमानम्। प्रजापतिः—

कार्यो यत्नेन महता निर्णयो राजशासने।
राज्ञां स्वहस्ततो मुद्रालेखकाक्षरदर्शनात्॥

दुष्टलेख्यान्याह बृहस्पतिः—

मुमूर्षुशत्रुभीतार्तस्त्रीमत्तव्यसनातुरैः।
निशोपधिबलात्कारकृतं लेख्यं न सिद्ध्यति॥

दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैको विनिवेशितः।
कूटलेख्यं तु तत्प्रोक्तं लेखको वापि तद्विधः॥ इति॥

इति लेख्यप्रकरणम्।

अथ भुक्तिः।

नारदः—

आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम्।
अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति॥ १।८५)

सागमत्ववद्विशेषणान्तरवैशिष्ट्यमप्याह व्यासः—

सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोपरवोज्झितः।
प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते॥

भुक्तिमात्रेण साध्यां सिद्धिमाह नारदः—

संभोगं केवलं यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित्।
भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तत्करः। इति॥ (१-८६)

इदं चागमस्मरणयोग्ये काले ज्ञेयम्। तदयोग्ये तु भुक्तिमात्रमपि प्रमाणमित्याह स एव—

स्मार्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते।
अस्मार्तेऽनुगमाभावात्क्रमात्त्रिपुरुषागता। इति॥ (१।८९)

अनुगमाभावात् योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्चयस्यासंभवात्।

अस्मार्तेऽप्यागमाभावस्मरणानुवृत्तावाह स एव—

अनागमं तु यो भुंक्ते बहून्यब्दशतान्यपि।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः। इति॥ (१। ८७)

यत्तु स एव—

अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः।
न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम्। इति॥ (१।९१)

तदागमं विनाप्यन्यायेनापि यत्पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभिर्भुक्तं तदपाहर्तुं न शक्यं किंपुनरागमाभावनिश्चयासंभव इति योज्यम्। यदपि हारीतीयम्—

यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत्।
न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम्। इति॥

तदत्यन्तोपलभ्यमानागमं विनेतिव्याख्येयं न ह्यागमस्वरूपं विनेति। यत्पुनर्याज्ञवल्कीयम्—

आगमस्तु कृतो येन सोभियुक्तस्तमुद्धरेत्।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी। इति॥ (व्य. २८)

तदागमकर्तुरेवागमानुद्धारे दण्डो न तत्पुत्रादीनामित्येवंपरं नत्वर्थसिद्धिरिति। यदाह हारीतः—

आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन्।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि। इति॥

याज्ञवल्क्यः—

योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत्।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता। (व्य. २९)

रिक्थी अंशभागी पुत्रादिः। तमागमम्।

ननु दीर्घकालभोगः प्रमाणमिति विरुद्धं यतः स्वल्पकालोपभोगेनापि अभियोक्तुर्हानिः प्रतीयते। यथाह स एव—

पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी। इति॥ (व्य. २४)

उच्यते। एतत्पश्यतोऽप्रतिषेधतस्तावत्कालीनभोगे तद्भूम्यादिजन्यफलहानिर्भवती-त्येवंपरं न तु तद्भूम्यादिवस्तुहानिरपीति। अनागमं तु यो भुङ्क्ते इत्युदाहृतवचनविरोधात्। कात्यायनः—

नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्रा तत्सुतेन वा।
पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः॥

नारदः—

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः।
राजस्वं श्रोत्रियस्वं च नोपभोगेन नश्यति॥ १।८१)

मनुः—

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन।
धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते॥ (८। १४६)

दम्यः प्रयुज्यते दमनार्थं यः समर्प्यते।

इति भुक्तिप्रकरणम्

अथ साक्षिणः।

टोडरानन्दे नारदः—

संदिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः।
दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम्॥ १। १४७)

तद्भेदानाह बृहस्पतिः—

लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ।
यादृच्छिकश्चोत्तरश्च कार्यमध्यगतोऽपरः॥
नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः।

अर्थिना पत्रे विनिवेशितो लिखितः । प्रत्यर्थिनार्थिप्रेरणया निवेशितो लेखितः। कुड्यादिव्यवधानेन श्रावितो गूढः। पुनः पुनः कार्यं स्मार्यमाणः स्मारितः। यदृच्छवैवागतः साक्षी क्रियमाणो यादृच्छिकः। श्रवणाच्छ्रावणाद्वा साक्षिणामप्युपर्युपरिभाषमाण उत्तॐः। अध्यक्षः प्राड्विवाकः। इदं च सभ्यादीनामुपलक्षणम्,

लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः।

इति कात्यायनवाक्यात्। स एव—

नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा।
उभौ वा श्रोत्रियौ ग्राह्यौ नैकं पृच्छेत्कदाचन॥

लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुः पञ्च लेखिताः।
यदृच्छास्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः॥

दूतकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा।
एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्षस्तथैव च॥

लिखितादीनामुभयानुमतत्वे एकस्यापि ग्रहणमाह याज्ञवल्क्यः—

उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मवित्। (व्य. ७२)

व्यासः—

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाक्।
प्रमाणमेको भवति साहसेषु विशेषतः॥

अनुभूतवाक् प्रायो दृष्टसत्यवचनः निक्षेपादिष्वनाप्तमप्येकमाह कात्यायनः—

अभ्यन्तरस्थनिक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते।
अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते॥

याचितं विवाहाद्यर्थमानीतमाभरणादिकं कुण्डलादि। पण्यविवादेऽप्येकमाह स एव—

संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभावयेत्।
एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तितः॥

तेषां च स्वरूपमाह व्यासः—

धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः।
श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः॥

श्रोत्रिया न पराधीनाः सूरयश्चाप्रवासिनः।
युवानः साक्षिणः कार्या ऋणादिषु विजानता॥

नारदः—

श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः।
बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु तु साक्षिणः॥ (१। १५५)

वर्गिण आह कात्यायनः—

लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्जातास्तथा परे।
समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद्भृगुः॥

दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वरथजीविनाम्।
प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः॥

विजातीयानप्याह याज्ञवल्क्यः—

त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः।
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः॥ (व्य. ६९)

वर्ज्यानप्याह स एव—

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः।
रङ्गावतारिपाखंडिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः॥

पतिताप्तार्थसंबन्धिसहायरिपुतस्कराः।
साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः॥ (७०-७१)

निर्धूतः स्वजनैस्त्यक्तः, आदिशब्देन दासाद्याः।

बृहस्पतिः—

मातुः पिता पितृव्यश्च भार्याया भ्रातृमातरौ।
भ्राता सखा च जामाता सर्ववादेष्वसाक्षिणः॥

नारदः—

अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे स्वयमेवैत्य यो वदेत्।
स्वयमुक्तिः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति॥ (१। १६१)

कात्यायनः—

साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिनाम्।
तेषामेकोन्यथावादी भवेत्सर्वे न साक्षिणः॥

एतेषामपि क्वचित्साक्षित्वमाह नारदः—

असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैष्कृतिकादयः।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः॥ (१। १८८)

असंभवे मनुः—

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा॥ (८। ७०)

याज्ञवल्क्यः—

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे। (व्य. ७२)

अत्र स्त्रीसंग्रहादीनां साहसत्वेऽपि पृथगुपादानं गुप्ततया क्रियमाणस्त्रीसंग्रहादिपरम्।

उशना—

दासोऽन्धो बधिरः कुष्ठी स्त्रीबालस्थविरादयः।
एतेष्यनभिसंबद्धाः साहसे साक्षिणो मताः॥

अनभिसंबद्धा अपक्षपातिनः।

बृहस्पतिः—

साक्षिणोऽर्थे समुद्दिष्टान्सत्सु दोषेषु दूषयेत्।
अदुष्टान्दूषयन्वादी तत्समं दण्डमर्हति॥

वाद्यत्र प्रत्यर्थी। तत्समं विवादविषयीभूतद्रव्यसमम्।

व्यासः—

साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना।
पत्रेभिलिखितान्सर्वान्वाच्याः प्रत्युत्तरं तु ते॥

पत्रे लिखितान्साक्षिदोषान्प्रति लक्षीकृत्य तद्विषयं परिहारं ते साक्षिणः सभ्यैर्वाचनीया इत्यर्थः।

स एव—

प्रतिपत्तौ न साक्षित्वमर्हन्ति तु कथंचन।
अतोऽन्यथा भावनीयाः क्रियया प्रतिवादिना॥

अभावयन्दमं ददाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणः स्फुटम्।
भाविताः साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः॥

तथैव विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा।
यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्त्वे व्यवस्थितः। इति॥

अतोऽन्यथा असंप्रतिपत्तौ भावनीया अङ्गीकारयितव्याः। क्रियया प्रमाणेन स्फुटं यथा स्यात्तथा भावयन्नित्यन्वयः। यत्तु—

सभासदां दूषणं यल्लोकासिद्धमथापि वा।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यं न साध्यं दोषवर्जनात्। इति॥

तल्लोकावधारितासत्साक्षिविषयम्। प्रतिवादिना दोषाज्ञाने स एव—

प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना।
गूढास्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनात्॥

गूढाः शास्त्रप्रदर्शनेन साक्षिवादात्पूर्वकाले वक्तव्या इत्यर्थः। अनन्तरं तु न वक्तव्या इत्याह बृहस्पतिः—

लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणां चैव ये स्मृताः।
वादकाले तु वक्तव्याः पश्चादुक्तताश्च दूषयेत्॥

उक्तानुक्तवतः वक्तुमारब्धवत इत्यर्थः। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति कर्तरि क्तः। अत्र दण्डमाह कात्यायनः—

उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्रागदूषितान्।
न च तत्कारणं ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्॥

साक्षिणां स्वदूषणपरिहाराशक्तावर्थी तं कुर्यादित्याह बृहस्पतिः—

लेख्यं वा साक्षिणो वाऽपि विवादे यस्य दूषिताः।
तस्य कार्यं न सिद्धयेत्तु यावत्तन्न विशोधयेत्॥

तल्लेख्यादिकम्। कूटसाक्षिकर्तुर्दण्डमाह कात्यायनः—

येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टाः कूटसाक्षिणः।
गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुर्यान्निर्विषयं ततः॥

निर्विषयं विवादविषयीभूतार्थरहितम्। दुष्टसाक्षिणां निश्चयोपायमाह नारदः—

यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते।
स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं वानुधावति॥

कासत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्ण निःश्वसत्यपि।
विलिखत्यवनिं पद्भ्यां बाहू वासश्च धूनयेत्॥

भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा।
शोषमागच्छतश्चोष्ठावूर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते॥

त्वरमाण इवाबद्धमपृष्टो बहु भाषते।
कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्धशम्॥

साक्षिणां प्रश्नप्रकारमाह कात्यायनः। मनुरपि—

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान्।
उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे च शुचिः शुचीन्॥

सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ।
प्राड्विवाकोऽनुयुंजीत विधिनाने न सान्त्वयन्॥

यद्द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिन्चेष्टितं मिथः।
तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता॥

(अ. ८ श्लो. ८७।७९।८०)

गवाश्वादिविवादेषु विप्रतिपन्नार्थसान्निध्यमप्याह स एव—

अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थस्य च सन्निधौ।
प्रत्यक्षं चोदयेत्साक्ष्यं न परोक्षं कथंचन॥

अर्थस्योपरि कर्तव्यं तयोरपि विना क्वचित्।
चतुष्पादेषु धर्मोऽयं द्विपदस्थावरेषु च।

तौल्यगणिममेयानामभावेऽपि हि वादयेत्।
क्रियाकारेषु सर्वेषु साक्षित्वं न त्वतोऽन्यथेति।

तयोरपि विना क्वचित् तयोर्वादिप्रतिवादिनोर्विना अपि अर्थसन्निधाने क्वचिच्चतुष्पा-दादिष्वित्यर्थः। तौल्यं तोलनयोग्यं सुवर्णादि, गणिमं गणनीयं नाणकादि, मेयं मानयोग्यं

व्रीहिगोधूमादि, अभावेऽपि साध्यार्थसन्निधानाभावेऽपि। क्रियाकारेषु व्यवहारेषु।

वधरूपे विवादपदे साक्षिभाषणं शिवसन्निधावित्याह स एव—

वधे चेत्प्राणिनां साक्ष्यं वादयेच्छिवसन्निधौ।
तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैतत्प्रवादयेत्॥

तत्साक्षिभाषणं वधचिह्नस्याभावे कार्यम्। अन्यथा वधचिह्नसद्भावे।

स एव—

न कालहरणं कार्यं राज्ञा साक्षिप्रभाषणे।
महादोषो भवेत्कालाद्धर्मव्यावृत्तिलक्षणः॥

नारदः—

आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम्।
समस्तान्विदिताचारान् विज्ञातार्थान् पृथक् पृथक्॥

वसिष्ठः—

समवेतैस्तु यद्दृष्टं वक्तव्यं तु तथैव तत्।
विभिन्नेनैव तत्कार्यं वक्तव्यं तु पृथक्पृथक्॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं यत्र साक्षिभिः।
एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेष प्रकीर्तितः॥

मनुः—

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः॥ (८।११३)

गोरक्षकान्वणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्।
प्रेष्यान्वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्॥ (८।१०२)

ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः।
द्विजत्वमभिवाञ्छन्ति तांस्तु शूद्रवदाचरेत्। इति॥

अन्यथाब्रुवतः सत्यं ते नश्यतीत्येवमादिप्रकारेणेत्यर्थः। साक्षिवचनपरीक्षामाह—

देशकालवयोद्रव्यसंज्ञाज्ञातिप्रमाणतः।
अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत्॥

साक्षिणां विप्रतिपत्तौ निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः—

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा।
गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः॥ (व्य. ७८)

साक्ष्यमङ्गीकृत्यानभिधाने दण्डमाह स एव—

अब्रूवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम्।
राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् षट्चत्वारिंशकेऽहनि॥ (व्य. ७६)

सर्वं वृद्धिसहितम्। सदशबन्धकम् दशमांशसहितम्। दशमांशो राज्ञा ग्राह्यः। सवृद्धिकमृणमुत्तमर्णेन ग्राह्यमिति मिताक्षरायाम्।

जानतः साक्ष्यानङ्गीकारे दण्डमाह स एव—

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमोवृतः।
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत्॥ (व्य. ८२)

विवादपराजये यो दण्डस्तं दण्डमष्टगुणं दाप्यः। दण्डदानासमर्थस्तु ब्राह्मणो निर्वास्यः। क्षत्रियादिः स्वोचितं कर्म कारयितव्यः इति मिताक्षरायाम्।

मनुः—

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः॥ (८। १०८)

याज्ञवल्क्यः—

उक्तेपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तराः।
द्विगुणा वाऽन्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः॥ (व्य. ८०)

नारदः—

निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्।
लिखितं साक्षिणो वाऽपि पूर्वमावेदितं न चेत्॥

क्वचित्साक्षिणोऽनृतवचनानुज्ञां प्रायश्चित्तं चाह याज्ञवल्क्यः—

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः॥ (व्य. ८३)

शूद्रस्य प्रायश्चित्तमाह विष्णुः-शूद्रश्चैकाहिकं गोदशकस्य ग्रासं दद्यादिति। एकाहिकमेकस्मिन्नहनि भक्षयितुं पर्याप्तम्।

इति साक्षिनिरूपणम्।

अथ दिव्यम्।

तत्तु मानुषप्रमाणानिर्णीतार्थनिर्णायकम्। तच्च तत्कालकालान्तरनिर्णायकतया द्वेधा। तत्राद्यभेदानाह बृहस्पतिः—

घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमम्।
षष्ठं च तण्डुलाः प्रोक्तं सप्तमं तप्तमाषकः॥
अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम्॥

तत्राद्यानि पञ्च महाभियोग एवेत्याह याज्ञवल्क्यः—

तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि॥ (व्य. ९५)

शीर्षकस्थे पाराजयिकदण्डभाजि। पितामहः—

सावष्टंभोभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत्।
तण्डुलाश्चैव कोशाश्च शङ्कास्वेतानि योजयेत्। इति॥

अवष्टम्भो निश्चयः। तेन कोशोऽवष्टंभे शङ्कायां च भवति।

कालिकापुराणे

परदाराभिशापे च चौर्यागम्यागमेषु च।
महापातकशस्ते च स्याद्दिव्य नृपसाहसे॥

विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्णस्यं स्थापने कृते।
तत्रैव स्थापयेद्दिव्यं शिरःपूर्वं महीपतिः॥

परदाराभिशापे च बहवो यत्र वादिनः।
शिरोहीनं भवेद्दिव्यमात्मनः शुद्धिकारणात्।।

अगम्याः परदारभिन्नाः साधारणा वेश्याद्याः। शस्तेऽभिशस्ते। साहसं बलादन्यायः। अवर्णो निन्दा। शिरो दण्डः। परदाररूपं विशेषणमविवक्षितमभिशापस्यानुवाद्यत्वात्। एवं बहव इत्याद्यपि। तेन वाद्यभावेऽपि सर्वाभिशापे दिव्यं भवति। शुद्धिकारणादितिहेतु-निर्देशोऽप्येवं संगच्छते, 'विनापि शीर्षकं कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके' इति सामान्योक्तिश्च।

नारदः—

राजभिः शंकितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः।
आत्मशुद्धिपराणां च देयं दिव्यं शिरो विना॥ इति।

कालान्तरे निर्णायकं दिव्यं, शपथः। तद्भेदानाह नारदः—

सस्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च।
देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च॥

स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा।
अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा॥

इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणात्।
कोशस्य कालान्तरनिर्णायकत्वेपि महाभियोगविषयतयाद्येषु पाठः।

याज्ञवल्क्यः—

रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः।

अयं च विकल्पोऽभियोक्तुरिच्छायामेव। तदनिच्छायां त्वभियोज्यस्यैव दिव्यम्।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत्।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः॥

इति दिव्यतत्वे कात्यायनीयोक्तेः।

अथाधिकारिव्यवस्था।

याज्ञवल्क्यः—

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम्।
अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा॥ (व्य. ९६)

स्त्री जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण। षोडशाब्दावधिको बालः सर्वजातीयोऽपि। अशीतिवर्षाधिको वृद्धः। अत्र ब्राह्मणस्य वक्ष्यमाणसाधारणकाले तुलैव नियता। अग्न्यादिकाले तु तान्यपि भवन्ति। अत एव पितामहः—

सर्वेषामेव वर्णानां कोशाच्छुद्धिर्विधीयते।
सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना॥

कालिकापुराणे—

वर्णान्त्यस्य सदा देयं माषकं तप्तहेमजम्।

नारदः—

क्लीबान्नरान्सत्वबहीनान्परितश्चार्दितान्तरान्।
बालवृद्धातुरान् स्त्रीश्च परीक्षेत धटे सदा॥

स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम्।
घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत्॥

नार्त्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम्।
श्वित्र्यन्धकुनखादीनां नाग्निकार्यं विधीयते॥

न मज्जनीयाः स्त्रीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः॥

निरुत्साहान्व्याधिक्लिष्टान्नार्त्तांस्तोये निमज्जयेत्।
सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः॥

साहसेऽप्यागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत्।
न चापि हारयेदग्निं न विषेण विशोधयेत्॥

विष्णुः—

न श्लेष्मिणां व्याधितानां भीरूणां श्वासकासिनाम्।

कात्यायनः—

न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नाम्बुसेविनाम्।
मन्त्रयोगविदां चैव विषं दद्यात्तु न क्वचित्॥
तण्डुलैर्न नियुञ्जीत व्रतिनं मुखरोगिणम् ।

व्रती पयोव्रतादिमान्। पितामहः—

मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च।
कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः॥

नारदः—

महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते।
नास्तिके दृष्टदोषे च कोशदानं विवर्जयेत्॥

कात्यायनः—

अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम्।
प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि॥
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये तेषु निर्दिशेत्।

तत्प्रसिद्धानि घटसर्पादीनि। दिव्यकारिणोऽशक्तौ प्रतिनिधिमाह दिव्यतत्त्वे स एव—

देशकालाऽविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत्।

अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्यये॥

अन्येन हारयेत्प्रतिनिधिना कारयेत्। विपर्यये दिव्यकारिणोऽसामर्थ्ये युक्तं प्रकल्पयेत्। पूर्वं पित्रादिघातो महापापं वा कृतमिति निश्चये कालान्तरे चार्थान्तरसंदेहेऽपि प्रतिनिधिद्वारैव दिव्यमाह स एव—

मातापितृद्विजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम्।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः॥

लिङ्गिनां प्रमदानां च मन्त्रयोगक्रियाविदाम्।
वर्णसंकरजातानां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम्॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव प्रयत्नतः।
दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः॥

एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति।
न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोध्याः स्वकैर्नरैः॥

स्वकैराप्तैः।

अथ कालः।

पितामहः—

चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च।
एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः॥

घटः सर्वर्त्तुकः प्रोक्तो वाति वाते विवर्जयेत्।
अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्त्तितः॥
शरद्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम्।

विषे हेमन्तशिशिरयोरेवोपादानं कालान्तरस्याप्युपलक्षणम्। वर्षे चतुर्यवामात्रेत्याद्यमे वक्ष्यमाणत्वात्।

नारदः—

कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात्सार्वकालिकी।

पितामहः—

पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च घटो भवेत्।
मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता॥

दिवसस्य तु पूर्वाह्ने कोशशुद्धिर्विधीयते।
रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलम्। इति॥

एतानि च दिव्यान्यादित्यवारे कार्याणीति शिष्टाः।

अथ देशः।

पितामहः—

प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटः सदा।
इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे॥

नारदः—

सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे॥ इति।

कात्यायनः—

इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम्।
नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत्॥

प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे।
अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः। इति।

नारदः—

अदेशकालदत्तानि बहिर्वादिकृतानि च।
व्यभिचारं सदार्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः। इति।

अथ सर्वदिव्यसाधारणो विधिः।

पितामहः—

तत आवाहयेद्देवान्विधिनानेन धर्मवित्।
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत्॥

एह्येहि भगवन् धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश।
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः॥
आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्।

स एव—

इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा।
वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत्।
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः॥
कुबेरश्च सुवर्णाभ अग्निश्चापि सुवर्णभः।
तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते॥
ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्क्रमादिमान्।
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः॥
धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवाऽनिलोऽनलः।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः॥
देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथायनम्।
धातार्यमा च मित्रश्च वरुर्णोशो भगस्तथा॥
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा।
ततः स्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः॥
एते तु द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः।
अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः॥
वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिशश्च महायशाः।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः॥
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः।
स्थाणुर्भर्गश्च भगवान्रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः॥
प्रेतेशरक्षो मध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत्।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा॥
वाराही चैव माहेन्द्री चामुंडा गणसंयुता।
निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः॥
वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते।
गगनस्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा॥
प्राणः प्राणेशजीवौ च मारुतः सप्त कीर्त्तिताः।
घटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः॥
एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः।
भूषावसानं धर्माय दत्त्वा चार्घादिकं क्रमात्॥

अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत्।
गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत्॥

चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः।
आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः॥
सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्।

हविश्चरुः। आज्यहविःसमिधां संप्रतिपन्नदेवताकत्वान्मिलितानामेव होमः साान्नाय्ययोरिवेति दिव्यतत्वे गौडमीमांसकाः। तन्न। आज्ये स्रुवेणावद्यतीति स्रुवस्य, चरौ सकृदुपस्तृणाति मध्यात्पूर्वार्द्धाच्च द्विर्हविषोऽवद्यति अभिघारयति हविरवत्तं चैषोऽवदानधर्म इत्याश्वलायनादिसूत्रात्स्रुचः, समित्सु सामर्थ्याद्धस्तस्येतिभिन्नसाधनकत्वात्तन्त्रतानुपपत्तेः। सान्नाय्यहोमयोस्तु जुह्वा एव साधनत्वाद्युक्ता तन्त्रतेति। स एव—

यमर्थमभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तं तु पत्रके।
मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं च शिरोगतम्॥

मन्त्रश्च—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्। इति॥

नारदः—

प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः॥

सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः।
उपोषितश्चार्द्रवासाः कृतदन्तानुधावनः॥
सर्वासां देवतानां च पूजां कृत्वा यथाविधि। इति।

याज्ञवाल्क्यः—

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम्।
कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ॥ (व्य. ९७)

पितामहोऽपि—

एकरात्रोपोषिताय त्रिरात्रोपोषिताय वा।
नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे। इति॥

स एव—

सद्भिः परिवृतो राजा शुद्धिमेतां प्रपूजयेत्।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्दक्षिणाभिस्तु तोषयेत्॥

एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान्।
महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते॥

अथ धटविधिः।

पितामहः—

विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां धटशालां तु कारयेत्।
यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः॥

कपाटबीजसंयुक्तां परिवारकरक्षिताम्।
पानीयादिसमायुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः॥

नारदः—

खादिरं कारयेत्तत्र निर्व्रणं शुक्लवर्जितम्।

शुक्लखादिरवर्जितमित्यर्थः।

शांशपं तदभावे वा शालं वा कोटरैर्विना।
अञ्जनं तिंदुकीसारं तिनिशं रक्तचन्दनम्॥ (१।२६४)

माधवस्तु—

अर्जुनस्तिलकोऽशोकस्तिनिशो रक्तचन्दनः। इति पपाठ।
एवंविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत्।

एवं विधानीत्यादीनि अन्यान्यपि यज्ञियान्यौदुंबरादीनि इति मदनः। अत एव पितामहः—

छित्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम्।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः॥
मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने जप्य एव च।

यूपवदोषधे त्रायस्वैनमित्यादिमन्त्रपूर्वकम्। सौम्यवानस्पत्ययोर्जपमन्त्रत्वे-नादृष्टार्थत्वात्समुच्चयः। सौम्याः प्रसिद्धाः। वानस्पत्यो वनस्पतये शतवल्शो विरोहेति। अस्य यूपवदित्यतिदेशात्सिद्धस्यैवानुवादः।

पितामहः—

चतुर्हस्त्रा तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ।
अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव च॥

व्यासः—

हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि। इति॥

पितामहः—

चतुरस्त्रा तुला कार्या दृढा ऋज्वी तथैव च।
कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः॥

स एव—

शिक्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि।
प्रागग्रान्कल्पयेद्दर्भांश्छिक्ययोरुभयोरपि॥

पश्चिमे तोलयेत्कर्तृनन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम्।
इष्टकाभस्मपाषाणकपालास्थिविवर्जिताम्॥

नारदः—

शिक्यद्वयं समासज्य धटकर्कटयोर्दृढम्।
एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम्॥

धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम्।
पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्टकायां सुलोष्टकैः॥

परीक्षाप्रकारमाह स एव—

कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलंबसमो धटः।
उदकं च प्रदातव्यं धटस्योपरि पंडितैः॥
यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो धटः।

साम्यार्थमवलंबावाह पितामहः—

तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि।
धटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरंगुलैः॥

अवलंबौ च कर्त्तव्यौ तोरणाभायामधोमुखौ।
मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ धटमस्तकचुंबिनौ॥

पितामहः—

तोलयित्वा नरं पूर्वं तस्मात्तमवतार्य तु।
धटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम्॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रवित्।
वादित्रतूर्यनिर्घोषैर्गन्धमाल्यानुलेपनैः॥

नारदः—

रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः।
अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत्॥

याज्ञवल्क्यः—

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः॥
त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता।
तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय।
शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्॥ (व्य. १००-१०२)

नारदः—

समयैः परिगृह्याथ पुनरारोहयेन्नरम्।
निर्वाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम्॥ (१। २७६)

समयैः परिगृह्य शपथैर्नियम्य। तानाह विष्णुः—

ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा॥ इति।

पुनरारोहणकालेऽभिमन्त्रणमाह नारदः—

त्वं वेत्सि सर्वलोकानां पापानि सुकृतानि च।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः॥

व्यहाराभिशस्तोऽयं मानवस्तोल्यते त्वयि।
तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि॥

देवासुरमनुष्याणां सत्यैस्त्वमतिरिच्यसे।
सत्यसंधोऽसि भगवन् शुभाशुभविभावने॥

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्। इति॥

पितामहः—

ज्योतिर्विद्ब्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम्।
विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः॥

साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः।
ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु॥
शंसन्ति साक्षिणः सर्वे शुद्ध्यशुद्धी नृपे तदा।

विन्धड्यः पलानि 'दशगुर्वक्षरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिका' इतिस्मृतेः।

नारदः—

तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः।
समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः॥

वृद्धिरूर्ध्वगतिः। हानिरधोगतिः।

पितामहः—

अल्पपापः समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयते।

अल्पत्वं सकृदमतिकृतत्वेन। यत्र तु शिरःस्थायिवचनेनैव सकृदमतिकृतत्वनिश्चयः पापमात्रे च विप्रतिपत्त्या तद्दिव्ये कृते समता तत्र दोषाल्पत्वासंभवात्पुनःकरणम्। अत एव बृहस्पतिः—

तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वर्द्धितो विजयी भवेत्। इति॥

पुनःकरणे कारणान्तरमाह कात्यायनः—

शिक्यच्छेदे तुलाभंगे तथा चापि गुणस्य वा।
शुद्धेश्च संशये चैनं परीक्षेत पुनर्नरम्॥

व्यासः—

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा।
रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः॥

इदं तु दृष्टकारणकभङ्गपरम्। आकस्मिकभङ्गादौ त्वशुद्ध एव।

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा।
रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा तथैवाशुद्धिमादिशेत्। इति स्मृत्यंतरात्।

कक्षं शिक्यतलम्, अक्षः स्तंभोपरि स्थापितस्तुलाधारः। आवृत्तिस्तोलनमात्रस्य न साङ्गप्रयोगस्येति प्राच्याः। एवं तु वैगुण्यापरिहारात्साङ्गः प्रयोग आवर्तनीय इति मदनः।

अथ प्रयोगः।

कर्ता शुभेऽह्नि पूर्वाह्णे पूर्वोक्तान्यतमवृक्षसमीपे गत्वा ओषधे त्रायस्वैनमिति मन्त्रेण वृक्षं छित्वा, सोमो धेनुं गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् जपे विनियोगः सोमो धेनुं०। वनस्पते गाथिनो विश्वामित्रो वनस्पतिस्त्रिष्टुप् जपे० वनस्पते शतवल्शो इति जप्त्वा इन्द्रादिलोकपालान्प्रत्येकं नत्वा चतुर्हस्तां दीर्घां चतुररंगुलस्थूलां चतुरस्रां मध्ये तयोश्चतुरंगुलवृत्ता मध्य उपरिभागे तयोश्चाधोभागे च त्रिभिः कर्कटैः कटकैर्वा युतां तुलां कुर्यात्। ततः सप्तहस्तां पञ्चहस्तां वा चतुरंगुलोन्नतां वेदिं च कुर्यादिति केचित्। ततस्तस्यां शुचिदेशान्तरे वा चतुरस्रां षडढस्तं षड्ढस्ताधिकांशकृतचूडं स्तंभद्वयं हस्तद्वयं भूमौ निखेयम्। भूमेरुपरि हस्तचतुष्टयं चूडांशश्चाधिकः। स्तंभान्तरं तु हस्तद्वयं सार्द्धहस्तं वा। तच्चूडयोर्मध्येऽधोभागे लौहकर्कटकटकबडिशाद्याकारतुलावलंबनयुतं काष्ठं निवेश्य, तस्मिंस्तुला स्वोपरितनकर्कटबडिशादिनावलंबनीया। प्रान्तयोश्च फलकद्वयं तिसृभिस्तिसृभीरज्जुभिर्बन्धनीयम्। तुलायाः प्राच्यां हस्तद्वयान्तराले दक्षिणोत्तरयोः स्तंभद्वयं निखाय तयोरुपर्युत्तराङ्गं काष्ठं दद्यात्। तदेतत्तोरणम्। तच्च धटाद्दशाङ्गुलोच्चम्। एतादृशं पश्चिमायामपि कार्यम्। तोरणाभ्यामधोलंबमानौ मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ गोलकरूपावलंबौ तुलाप्रान्तस्पृशौ कार्यौ साम्यज्ञानाय। फलकयोश्च प्रागग्रान्कुशानास्तृणीयात्। ततः कृतैकोपवासं शक्तौ महाभियोगे वा कृतोपवासत्रयं रविवारे सूर्योदयोत्तरं सचैलस्नातं शोध्यं कृतैकोपवासः प्राड्विवाकः पश्चिमे शिक्य आरोप्य पूर्वशिक्ये पाषाणेष्टकामृदाद्यारोप्य समं तोलयेत्। तत्परीक्षामुदकप्रक्षेपादिना सत्यवादिनो विप्रा हेमकाराश्च कुर्युः। ततस्तोलनकाले येन सन्निवेशेनोपविष्टं तत्संनिवेशज्ञानाय तादृशीं रेखां कृत्वा तमवतारयेत्। ततः शोध्यो देशकालौ संकीर्त्यात्मशुद्धिज्ञापनायामुकदिव्यं करिष्य इतिसंकल्प्य प्राड्विवाकमेकं चतुर ऋत्विजश्च वस्त्रादिना वृणुयात्। स्वस्तिवाचनाद्यपि कार्यमिति स्मार्तभट्टाचार्याः। प्राड्विवाकश्च प्राञ्जलिः सतूर्यनादं,

ॐ एह्येहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश।
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः। इति॥

एवं धटे धर्ममावाह्य पश्चादङ्गदेवता आवाहयेत्। इन्द्रं विश्वा माधुच्छन्दस इन्द्रोऽनुष्टुप्। इन्द्रावाहने विनियोगः। एवं सर्वत्र विनियोग। ॐ इन्द्रं विश्वा० इन्द्र इहागच्छेह तिष्ठेति पूर्वे इन्द्रमावाह्य पीतं ध्यायेत्। यमाय सोमं यमो यमोऽनुष्टुप्। ॐ यमाय सोमं० यम इहागच्छेह तिष्ठेति दक्षिणे यममावाह्य श्यामं ध्यायेत्। राजाधिराजायेति यजुषा कुबेर

इहागच्छेह तिष्ठेति उत्तरे कुबेरमावाह्य स्वर्णाभं ध्यायेत्। त्वं नो वामदेवो वरुणस्त्रिष्टुप्। ॐ त्वन्नो अग्ने व०। वरुणेहागच्छेह तिष्ठेति पश्चिमे वरुणमावाह्य स्फटिकाभं ध्यायेत्। अग्निं मेधातिथिरग्निर्गायत्री। अग्निं दूतं। अग्ने इहागच्छेह तिष्ठेति आग्नेये अग्निमावाह्य सुवर्णवर्णं ध्यायेत्। मोषुणो घोरः कण्वो निर्ऋतिर्गायत्री। ॐ मोषुणः० इहेत्यावाह्य श्यामं० ध्यायेत्। तव वायोव्यश्वोवायुर्गायत्री। तव वाय० इहेति पूर्ववत्। धूम्रं ध्यायेत्। तमीशानं गौतम ईशानो जगती। ॐ तमीशानं० इहेत्यावाह्य रक्तं ध्यायेत्। इन्द्राद्दक्षिणतः ज्मया अत्र वसवो मैत्रावरुणो वसिष्ठो वसवस्त्रिष्टुप् ज्मया अत्र० वसव इहागच्छेतेत्यष्टौ वसून्। धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोष्टौ प्रकीर्त्तिताः। इन्द्रेशानयोर्मध्ये त्यान्नु सामदो मत्स्यो द्वादशादित्या गायत्री। त्यान्नुक्षत्रियान् इत्यादिद्वादशादि-त्यानावाह्य,

धातार्यमा च मित्रश्च वरुर्णोऽशो भगस्तथा।
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा॥

ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः।
इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः॥

अग्नेः पश्चिमे। आरुद्रासः श्यावाश्व एकादशरुद्रा जगती। आरुद्रासः० इहेति रुद्रनावाह्य—

वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिशश्च महायशाः।
अनैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः॥

भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः।
स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः॥

यमनिर्ऋतिमध्ये ब्रह्मजज्ञानं गौतमो वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप्। ॐ ब्रह्मजज्ञानं० इहेत्यादिब्रह्माणमावाह्य, गौरीर्मिमायेत्यस्य दीर्घतमा उमा जगती, गौरीर्मिमाय० मातर इहागच्छतेह तिष्ठतेति मातृरावाह्य,

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा।
वाराही च तथेन्द्राणी चामुंडाः सप्त मातरः॥

निर्ऋतेरुत्तरतः—

गणानां त्वा गृत्समदो गणाधिपतिर्जगती। ॐ गणानां त्वा० इहेत्यादि गणेशं। वरुणादुत्तरे मरुतो यस्य राहूगणो मरुतो गायत्री ॐ मरुतो यस्य० इहेत्यादि मरुतः,

गगनस्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा।
प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तितः॥

धटादुत्तरे जातवेदसे कश्यपो दुर्गा त्रिष्टुप्। ॐ जातवेदसे० इहेति दुर्गाम्। एवमेता देवता आवाह्य पूजयेत्। धर्मायार्घ्यं प्रकल्पयामि नमः इत्यादि प्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकादिभूषान्तं धर्माय दत्वा इन्द्रादीनां प्रणवाद्यैः स्वस्वनामभिश्चतुर्थ्यन्तनमोन्तैरर्घ्यादिभूषणान्तं पदार्थानुसमयेन दत्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दद्ध्यपूपाक्षतानि च दत्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि पूर्ववद्दद्यात्। गन्धपुष्पादीनि च धटे धर्मपूजायां च रक्तानि कार्याणि। इन्द्रादीनां यथालाभम्, एतदन्तं प्राड्विवाकः कुर्यात्। ततश्चतुर्भिर्ऋत्विग्भिश्चतसृषु दिक्षु लौकिकाग्निस्थापनादिपूर्वं होमः कार्यः। तत्र सप्रणवां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य आज्यचरुसमिधः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं सचित्रे जुहुयुः। ततोभियुक्तमर्थं पत्रे लिखेदभियुक्तः।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्चद्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥

इति मन्त्रं च लिखेत्। तत्र पत्रं संशोध्याभियुक्तशिरोगतं कुर्यात्। इदं च धर्मावाहनादि शिरःपत्रदानान्तं सर्वदिव्यसाधारणम्। ततः प्राड्विवाको धटमभिमन्त्रयेत्—

त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम्।
धकाराद्धर्मभूतस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम्॥

धृतो भावयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयसे।
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च॥

त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः।
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति॥
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि।

इति मन्त्रेण। ततोऽभियुक्तः—

त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता॥
तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय।

यद्यहं पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय॥
शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्।

ततः प्राड्विवाकः शिरोगतपत्रकमभियुक्तं यथास्थानं यथासंनिवेशं च धटमारोप्य पञ्चपलकं तत्रैव स्थापयेत्। तस्मिंश्च काले शुद्ध्यशुद्धी परीक्ष्य शुचिभिर्ब्राह्मणै राज्ञे सभ्येभ्यश्च निवेदनीये। ततस्ततोऽवतीय प्राड्विवाकब्रह्मर्त्विजो यथाविभवं दक्षिणादिभिस्तोषयेत् ततो

देवता उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते यान्तु देवगणा इति विसृज्य सर्वं प्राड्विवाकाय समर्पयेत्।

अथाग्निविधिः।

पितामहः—

अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम्।
कारयेन्मंडलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा॥

आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा।
तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम्॥

पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते।
सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्टमं तथा॥

नवमं सर्वदैवत्यमिति वेदवेदो विदुः।

मदनस्तु—अष्टमं सर्वदैवतम्।

पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महत्पार्थिवं विदुः।
गोमयेन कृतानि स्युरद्भिः पर्युक्षितानि च। इति पाठ।

मण्डलपरिमाणमाह स एव—

द्वात्रिंशदंगुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम्।
अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम्॥
षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना।

मण्डलान्मण्डलादेः मण्डलभुवोन्तरालभुवश्च मिलित्वा द्वात्रिंशदङ्गुलानीत्यर्थः। तत्र षोडशाङ्गुलं मण्डलं मण्डलयोरन्तरालं च तावदेव षोडशाङ्गुलाधिकं ज्ञेयं, मण्डलं तावदन्तरमिति याज्ञवल्क्योक्तेः (व्य० श्लो० १०६)। यदि शोध्यपदं षोडशाङ्गुलाधिकं तदन्तरालं षोडशाङ्गुलन्यूनमेव भवति। यदि शोध्यपदं षोशाङ्गुलाधिकं तदन्तकालं षोडशाङ्गुलन्यूनमेव भवति। शोध्यपदं षोडशाङ्गुलादल्पं तदा षोडशाङ्गुलमण्डलमध्ये पदपरिमाणमवान्तरमण्डलं कार्यम्। यत्तु नारद एव 'शतद्वयमित्यस्याग्रे चत्वारिंशत्समधिकं भूमेरङ्गुलमानतः' इति पपाठ तदष्टमनवममण्डलान्तरालभूभागं विहाय योज्यम्। तस्य गमनानर्हत्वात्। एवं 'चतुर्विंशतिराख्याता भूमेस्तु परिकल्पना' इति कल्पतक्ते पाठेऽप्याद्यमवस्थितिमण्डलं विहायाङ्गुलपरिमाणं योज्यम्।

मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः।
विन्यसेच्च पदान्तेषु कर्त्ता नित्यमिति स्थितिः।

मिताक्षरायां मदनरत्ने च—

शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम्।

अयं च होमो 'अग्नये पावकाय स्वाहा' इतिमन्त्रेण कार्य इति विज्ञानेश्वरः।

नारदः—

जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि।
दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनाऽयोऽग्नौ प्रतापयेत्॥
अग्निवर्णमयः पिण्डं सत्फुलिङ्गं सुरक्षितम्।

पितामहः—

अस्त्रिहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम्।
पिण्डं तु पातयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम्॥

कालिकापुराणे—

शतार्द्धपलिकं वृत्तं द्वादशाङ्गुलमायतम्।
लौहमग्निमयं ध्मातं देयं राज्ञाऽभिशापिने।

शंखलिखितौ तु पिण्डस्य षोडशपलत्वमाहतुः— 'अथवा सप्ताश्वत्थपत्रान्तरितं षोडशपलमग्निवर्णं पिण्डमञ्जलिनादाय' इत्यादि। एतच्चाशक्तौ। तृतीयतापे तप्यन्तमितिनारदोक्तंस्त्रिवारं पिण्डः संताप्यः। तत्र संताप्य जले क्षिप्त्वा पुनः संताप्य जले क्षिप्त्वा पुनस्ताप्यमाने प्राड्विवाको धर्मवाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तं कुर्यात्। तत्र वह्निपूजायां विशेषमाह पितामहः-

तत्र पूजां हुताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः।
रक्तचन्दनधूपाभ्यां रक्तपुष्पैस्तथैव च॥

हारीतः—

प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकराङ्गुलिः।
आर्द्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकम्॥

शोध्य इति शेषः। नारदः—

हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्धंसपदानि तु।
तान्येव पुनरालक्ष्येद्धस्तौ बिन्दुविचित्रितौ॥

याज्ञवल्क्यः—

करौ विमृदितव्रीहेरंकयित्वा ततो न्यसेत ।
सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत्॥ (व्य० १०३)

तावदिति क्रियाविशेषणं तेन सप्तवारं वेष्टयेदिति विज्ञानेश्वरादयः। तावतां सूत्राणां समाहारस्तावत्सूत्रं तेन तावत्सूत्रेण सप्तसूत्र्या सकृद्वेष्टयेदित्यर्थ इति मदनः।

पितामहः—

सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान्सुमनो दधि।
हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेण वेष्टनं तथा॥

अत्र प्राड्विवाकस्य पिण्डस्थाग्न्यभिमन्त्रणमन्त्राः प्रयोगे वक्ष्यन्ते।

याज्ञवल्क्यः—

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तरश्चरसि पावक।
साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम॥ (व्य० १०४)

तस्येत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं समम्।
अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि॥

पितामहः—

ततस्तं समुपादाय धर्मराजपरायणः।
संदंशेन नियुक्तो वा हस्तयोस्तस्य निक्षिपेत्॥

नारदः—

हस्ताभ्यां तं समादाय प्राड्विवाकसमीरितः।
स्थित्वैकस्मिंस्ततोन्यानि व्रजेत्सप्त त्वजिह्मगः॥

पितामहः—

त्वरमणो न गच्छेत्तु स्वस्थो गच्छेच्छनैःशनैः।
न मण्डलं व्यतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत्पदम्॥
अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेद्बुधः। इति॥

पिण्डस्तु सतृणे नवममण्डले निक्षेप्यः।

मण्डलानि तथा सप्त षोडशाङ्गुलमानतः।
तावदन्तरतो गच्छेद्गत्वा नवतृणे क्षिपेत्॥

इति कालिकापुराणात्। पितामहः—

ततस्तद्धस्ततयोः प्रास्येद्व्रीहीन्वा यदि वा यवान्।
निर्विशंकेन तेषां ततु हस्ताभ्यां मर्दने कृते॥
निर्विकारे दिनस्यान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्।

कात्यायनः—

प्रस्खलत्यभियुक्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते।
न तद्दग्धं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत्॥

याज्ञवल्क्यः—

अन्तरापतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत्। (व्य० १०७)

अथ प्रयोगः।

पूर्वेद्युर्भूशुद्धिं विधाय परेद्युर्नवमण्डलानि कार्याणि। तत्राद्यं षोडशाङ्गुलं विधायाऽग्रेर्द्वात्रिंशदङ्गुलं भूभागं द्विधा विभज्य द्वितीयभागे गंतृपदप्रमाणं द्वितीयं मण्डलं कार्यम्। अवशिष्टमन्तरालं भवति। एवमेव तृतीयाद्यष्टमपर्यन्तमन्तरालसहितं निर्वर्त्याग्रे षोडशाङ्गुलमन्तरालं मुक्त्वा नवममपरिमिताङ्गुलप्रमाणं कार्यम्। तथाचाष्टानां मण्डलानामन्तरालं च मिलित्वाङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते।

तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वाग्रा व्रीहयस्त्रयः।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः॥
हस्तौ वितस्तिद्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम्।
तत्सहस्त्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम्॥

वितस्त्याद्युत्तरत्रोपयोक्ष्यते। ततः पश्चिमादिषु नवसु मण्डलेष्वधिदेवताः क्रमेणाग्निं वरुणं वायुं यममिन्द्रं कुबेरं सोमं सवितारं सर्वदेवताश्च संपूज्य मण्डलभूभागाद्दक्षिणप्रदेशे लौकिकमग्निमुपसमाधायाग्नये पावकाय स्वाहेत्याज्येनाष्टोत्तरशतं जुहुयात्प्राड्विवाकः शान्त्यर्थम्। ततस्तस्मिन्नग्नावस्त्रिरहितं वृत्तं श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलायामं पञ्चाशत्पलसम्मितमयः पिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिंस्ताप्यमाने धर्मावाहनादिहवनान्तं धटविध्युक्तमनुष्ठानकाण्डं कृत्वा तृतीये तापे वर्त्तमानेऽयःपिण्डस्थमग्निमभिमन्त्रयेदेभिर्मन्त्रैः प्राड्विवाकः—

त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे।
त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम्॥
जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम्।
पाप पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे॥

पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भव पावक।
अथवा शुद्धभावेषु शुद्धो भव हुताशन॥

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तरश्चरसि साक्षिवत्।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः॥

व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानवः शुद्धिमिच्छति।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि। इति॥

लोहशुद्ध्यर्थं सुतप्तलोहपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः संताप्योदके निक्षिप्य पुनः संतापनं तृतीयस्तापः। एवमभिमन्त्रितं सुतप्तमग्निवर्णमयःपिण्डं संदंशेन गृहीत्वा प्राड्विवाक उपोषितस्य स्नातस्यार्द्रवाससा शिरोबद्धप्रतिज्ञापत्रस्य पश्चिमे मण्डले तिष्ठतो दिव्यकर्त्तुः पुरत उपनीय,

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तरश्चरसि पावक।
साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम॥

इति दिव्यकर्त्राभिमन्त्रितं तस्य कृतसंस्कारयोर्हस्तयोर्निक्षिपेत्। कृतसंस्कारयोर्व्रीहीन् मर्दयित्वाञ्जलीकृतयोस्तिलकालव्रणकिणादिस्थानेष्वलक्तकरसादिनाङ्कयित्वा समान्यश्वत्थस्य पत्राणि अलाभेऽर्कपत्राणि सप्त शमीपत्राणि सप्त दूर्वापत्राणि अक्षतान्दध्यक्ताऽक्षतान्पुष्पाणि च विन्यस्य सप्तभिः शुक्लसूत्रैः सप्तकृत्वा वेष्टितयोः। ततो दिव्यकर्त्ता द्वितीयादीन्यष्टमान्तानि मण्डलानि तेष्वेव पदं निक्षिपन्सप्त पदानि शनैर्गत्वाञ्जलिस्थमयः पिण्डं सतृणे नवमे निक्षिपेत्। ततः पुनः कराभ्यां व्रीहीन्संघृष्यादग्धहस्तश्चेच्छुद्धो भवति॥ इत्यग्निदिव्यविधिः॥

अथ जलविधिः।

पितामहः—

तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्यं सनातनम्।
मण्डलं धूपदीपाभ्यां कारयेत विचक्षणः॥

शरान्संपूजयेद्भक्त्या वैणवं च धनुस्तथा।
मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत्॥

धूपदीपाभ्यां शरान्संपूजयेदित्यन्वयः। पूजा च मण्डले कार्या। धनुःपरिमाणान्याह नारदः—

क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम्।
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः॥

मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम्।
हस्तानां तु शते सार्द्धे लक्षं कृत्वा विचक्षणः॥

सप्तशतं सप्ताधिकशताङ्गुलम्। एवं षट्शतं पञ्चशतं च।

कात्यायनः—

शरांश्चानायसाग्रांश्च प्रकुर्वीत विशुद्धये।
वेणुकाण्डमयाश्चैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपेत्॥

नारदः—

गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरण[1]मुच्छ्रितम्।
कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ॥

गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः।
[2]वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो रागद्वेषविवर्जितः।
नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्थाणुवद्बली॥

पितामहः—

स्थापयेत्प्रथमं तोये स्तंभवत्पुरुषं नृपः।
आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्येतु[3]कारिणम्(?)॥
ततस्त्वावह्येद्देवान्सलिलं चानुमन्त्रयेत्।

देवान्धर्मादीन्। धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तं कुर्यादित्यादि। अनुमन्त्रणमन्त्राः प्रयोगे द्रष्टव्याः। व्यासः—

सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम्।
नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत्॥

कमुदकमभिशाप्याभिमन्त्र्येत्यर्थः। बृहस्पतिः—

अप्सु प्रवेश्य पुरुषं प्रक्षिपेत्सायकत्रयम्।

पितामहः—

---

१. मण्डिते इति पाठः।
२. सतोरणायेति पाठः।
३. ऽनुकारिणमिति पाठः।

क्षेप्ता तु क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा।
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः॥

कात्यायनः—

क्षिप्तेषु मज्जनं कार्यं गमनं समकालिकम्।

मज्जनसमकालिकमित्यर्थः। नारदपितामहौ—

शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः।
गच्छेत्परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः॥

मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः।
प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः॥

आगतस्तु शरग्राही न पश्यति तथा जले।
अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धं विनिर्दिशेत्॥

अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात्।
स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः॥

एकाङ्गस्येति कर्णपरम्। तथाच कात्यायनः—

शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका।
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्॥

पितामहः—

शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं परिवर्जयेत्।

नारदः—

पञ्चशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे।
तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात्॥

अथ प्रयोगः।

जलस्थानं नदीसागरहृददेवखातसरस्तडागादि स्थिरतोयं योज्यम्। अल्पमाहार्य-तृणशैवालोर्मिपङ्कग्राहजलूकमत्स्यादियुक्तं शीघ्रवेगमित्यादि वर्ज्यम्। तत्र नाभिदघ्ने जले यज्ञियवृक्षोद्भवा स्थूणा कार्या। तत्सन्निधौ पश्चिमतीरदेशे शोध्यकर्णोच्छ्रितं तोरणं कार्यम्। तत्समीपे षडुत्तरशताङ्गुलं वैणवं धनुरनायसाग्रा वैणवास्त्रयः शराश्च स्थाप्याः। तोरणात्सार्द्धशतहस्तमिते सुदेशे लक्ष्यं स्थाप्यम्। ततः सशरं धनुः श्वेतगन्धमाल्यादिभिः संपूज्य जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मावाहनादिहवनान्तं पूर्वोक्तं निर्वर्त्य

शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रमाबध्य प्राड्विवाको जलमभिमन्त्रयेदेवम्—

तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम्।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा॥
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे। इति॥

ततः शोध्योऽपि—

सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिमन्त्रयेत्।

ततोऽवष्टब्धधर्मस्थूणस्य प्राङ्मुखस्य नाभिदघ्नोदकावस्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपं गच्छेच्छोध्यः। ततो धनुःस्थानात्क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणो वाऽनायसाग्रांस्त्रीञ्छराँल्लक्ष्यं प्रति सुदृढं क्षिपेत्। तत एकस्मिन् जविनि पुरुषे मध्यमं शरं गृहीत्वा तस्य प्रसर्पणस्थानं विहाय पतनस्थाने स्थितेऽन्येन जविना शरमोक्षस्थाने तोरणमूले स्थातव्यम्। जवी च पञ्चशतो धावकानां मध्ये जवाधिकः। ततः तोरणमूलस्थितेन प्राड्विवाकेन करतालिकात्रये दत्ते तृतीयकरतालिकासमकालमेव शोध्यतोरणमूलस्थजविभ्यां मज्जनद्रुततरगमने कार्ये। मज्जनं चावष्टब्धधर्मस्थूणस्योरू गृहीत्वा कार्यम्। ततस्तस्मिन्मध्यमशरपातस्थानं गते तत्र स्थितः शरग्राही द्रुततरं तोरणं गत्वा जलान्तर्गतं शोध्यं यदासौ पश्यति तदासौ शुद्धः। शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धो न कर्णाद्यङ्गान्तरदर्शने निमज्जस्थानादन्यत्र गते वा।

इत्युदकविधिः।

अथ विषदिव्यविधिः।

तत्र नारदः—

दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसंनिधौ।
धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम्॥
द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते।
उदङ्गमुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः॥

तत्परिमाणमाह स एव—

वर्षे चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता।
हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यल्पा ततोऽपि हि॥

अल्पा त्रियवा, हेमन्तः शिशिरस्याप्युपलक्षकः तयोः समासश्रुतेः वसन्तस्तु सर्वदिव्ययसाधारण्येन प्राप्त एव। तत्रापि सप्तयवा मात्रेति विज्ञानेश्वरः। विषं च त्रिंशद्गुणघृतयुतं देयम्—

पूर्वाह्णे शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम्।
घृतेन योजितं सम्यक्पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितम्॥

इति कात्यायनोक्तेः। विषाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः—

विष त्वं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः।
त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम्॥

नारदः—

छायानिवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजनः।
विषवेगक्रमातीतः शुद्धोऽसौ मनुरब्रवीत्॥

विषपरिमाणबाहुल्ये त्ववध्यन्तरमाह स एव—

पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो भवेद्यदा।
तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्। इति॥

विषवेगश्च विषतन्त्रे—

वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ
तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ।
यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनविवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां
षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मूर्तिं सप्तमो भक्षकस्य॥

अत्र सोपवासेन प्राड्विवाकेन महादेवाग्रे विषं संस्थापितं भक्षयेदिति।

अथ कोशः।

पितामहः—

भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम्।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत्॥

दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेत्॥

बृहस्पतिः—

यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तद्देवायुधमण्डलम् ।
प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयम्॥

नारदः—

तमाहूयाभिशस्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम्।
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम्॥

पूर्वोक्तेन विधानेन स्नातमार्द्राम्बरं शुचिम्।
अर्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु॥
एनश्च श्रावयित्वा तु पाययेत्प्रसृतित्रयम्।

अत्र सोपवासः प्राड्विवाकः पूर्वाह्णे देवमभ्यर्च्य तत्स्नानोदकं गृहीत्वा धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तं कृत्वा जलदिव्योक्तमन्त्रेण तज्जलमभिमन्त्रयेत्। शोध्योऽपि तदुक्तेनैवाभिमन्त्र्य भक्षयेदिति।

बृहस्पतिः—

सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्तिर्न प्रदृश्यते।
पुत्रदारधनानां च स शुद्धः स्यान्न संशयः॥

अथ तण्डुलविधिः।

पितामहः—

तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं लक्षणबोधितम्।
चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः॥

तण्डुलान्कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित्।
मृन्मये भाजने कृत्वा आदितत्यस्याग्रतः शुचिः॥

स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत्।
आवाहनादि पूर्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतः॥

कात्यायनोऽपि —

देवतास्नानपानीयदिग्धतण्डुलभक्षणे।
शुद्धनिष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथा॥

पितामहः—

शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यति।
गात्रं च कंपते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्॥

अथ तप्तमाषविधिः।

पितामहः—

तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धारणे शुभम्।
कारयेदायसं पात्रं मानं वा षोडशाङ्गुलम्॥

चतुरङ्गुलखातं तु मृन्मयं वापि मण्डलम्।
पूरयेद्धृततैलाभ्यां विंशत्या च पलैस्तु तत्॥

सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः।
अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तप्तमाषकमुद्धरेत्॥

कराग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते।
शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः।

प्रकारान्तरमाह स एव—

सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मयेऽपि वा।
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः॥

सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोभिताम्।
सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम्॥

भ्रमद्वीचितराङ्गाढ्ये अनखस्पर्शगोचरे।
परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुरूकारं सुघोषकम्॥

ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तमभिमन्त्रयेत्—

परं पवित्रममृतं घृत त्वं यज्ञकर्मणि।
दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव॥

उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम्।
ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा।

प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः
यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः॥

अथ फालविधिः।

बृहस्पतिः—

आयसं द्वादशफलं घटितं फालमुच्यते।
अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम्॥
अग्निवर्णं तु तच्चौरो जिह्वया लेलिहत्सकृत्।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते॥

अथ धर्मजविधिः।

पितामहः—

अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम्।
हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तर्थिनां नृणाम्॥
राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम्।
लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत्।
सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक्॥
एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत्।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समंततः॥
मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ॥
आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत्।
धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत्॥
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे।
अभियुक्तस्ततश्चैकं प्रगृह्णीताविलंबितम्॥
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते।
एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम्॥

बृहस्पतिः—

पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माऽधर्मौ सिताऽसितौ।
जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्राद्यैश्च सामभिः॥
आमन्त्र्य पूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः॥

समौ कृत्वा तु मृत्कुंभे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ।
ततः कुंभाीत्पिण्डमेकं प्रगृह्णीताविलंबितम्॥
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात्संपूज्यश्च परीक्षकैः।

अथ प्रयोगः।

पत्रद्वये शुक्लं धर्मं कृष्णमधर्मं पुत्तलरूपं विधाय आंहींक्रोंहंयंरंलंवंशेषंसंहंसोहं धर्मस्य प्राणा इह प्राणाः, पुनरपीमं मन्त्रं पठित्वा धर्मस्य जीव इह स्थितः, पुनरपि तमेव पठित्वा धर्मस्य सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनोनेत्रश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा इत्यनेन जीवदानं धर्मप्रतिमायाः कृत्वा गायत्रादिसामज्ञाने तेनैव नोचेत्सव्याहृतिप्रणवां गायत्रीं पठित्वा आवाहनादि कृत्वा यथाक्रमं शुक्लकृष्णपुष्पाभ्यां धर्माधर्मौ संपूज्य प्रणवेन पञ्चगव्यमादायाभ्युक्ष्य शुक्लपुष्पयुक्तं धर्मं कृष्णपुष्पयुक्तमधर्मं मृत्पिण्डद्वये कृत्वा नवे कुंभे स्थापयेत्प्राड्विवाकः। ततो धर्मावाहनादिहवनान्तं कर्म कृत्वा समन्त्रकप्रतिज्ञापत्रं संशोध्य (शोध्यः) शिरसि बध्नीयात्। शोध्यन्तु ''यदि पापविशुद्धोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करम्।'' इत्युच्चार्य कुंभात्तयोरेकं गृह्णीयात्। धर्मे गृहीते शुद्ध इति। ततो दक्षिणां दद्यात्।

अथ शपथाः।

मनुः—

सत्येन शपयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः॥

बृहस्पतिः—

सत्यं वाहनशास्त्राणि गोबीजकनकानि च।
देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च॥

एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पेर्थे सुकराः सदा।
साहसेष्वभिशापेषु दिव्यान्याहुर्विशोधनम्॥

याज्ञवल्क्यः—

अर्वाक्चतुर्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम्।
व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः॥

घोरं महत्। स्वल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वादिति मिताक्षरायाम्।

कात्यायनोऽपि—

आचर्तुदशकादह्नो यस्य नो राजदैविकम्।
व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथैः शुचिः॥

व्यसनमापत्। घोरमतिपीडाकरं। स्वल्पस्य शरीरधर्मत्वादिति वाचस्पतिमिश्र-स्मार्त्तभट्टाचार्य्यौ। पुनः कात्यायनः—

अथ दैवविसंवादे द्विसप्ताहात्तु दापयेत्।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव च॥

तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत्।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः॥

ज्वरातीसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम्।
नेत्ररुग्गलरोगस्तु तथोन्मादः प्रजायते॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्।

दैवविसंवादे ज्ञातिमरणादौ तस्यैकस्येति। तेन देशव्यापकमार्यादिव्यावृत्तिः। अत्र तस्येत्यनेन पूर्वोक्ताभियुक्तपरामर्शादभियुक्तस्यैव रोगादिर्भङ्गलिङ्गम्, न तु तत्पुत्रादेः। सोपि च महान्न स्वल्प इति प्रागेवोक्तम्। एतदभिप्रायेणैवाभियुक्तस्यासाधारणरोगादि-भिर्भङ्गलिङ्गमित्यर्थ इतिवाचस्पतिमिश्राः। अत एव ज्ञातिमरणमित्येवोक्तं न तु ज्ञातिरोगादिरिति।

स्वत्वनिरूपणम्।

अथ दायनिर्णयोपयोगि स्वत्वम्। तच्च क्रयप्रतिग्रहादिजन्यः शक्तिविशेषः। तत्कारणता तु क्रयादीनां लोकव्यवहारादेव गम्यते न शास्त्रात्, तदनभिज्ञानामपि तद्दर्शनात्। शास्त्रकल्पनायां गौरवाच्च। नयविवेके भवनाथोऽप्येवम्।

यत्तु गौतमः—स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु, 'ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं विजितं क्षत्रियस्य स्वनिर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः' इति तल्लोकसिद्धकारणानुवादकम्। स्वामिस्वत्वध्वंससमात्रेण यत्स्वस्य भवति तस्मिन् रिक्थमिति प्रयुञ्जते लोकाः। क्रयप्रतिग्रहादि वारयितुं मात्रपदम्। अत्र तादृशध्वंस एव रिक्थपदं शक्तम्, क्रयादिस्वत्वोपायसमभिव्याहारात्,नागृहीतविशेषणान्यायाच्च। पितरि जीवति तद्रव्ये पुत्रादीनां पूर्वमनुत्पन्नमेव स्वत्वं संविभागेन जन्यते इति धारेश्वराचार्यः स्मृतिसंग्रहकारश्च तन्न, उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभन्त इत्येवमादिवचनेन पुत्रोत्पत्तेरेव पितृधने पुत्रनिरूपितस्व-त्वोत्पादकत्वबोधनात्,

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा।
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः॥

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च।

न चेदं पितामहमरणस्यैव स्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं गमयति न पुत्रोत्पत्तेः। मरणकालेऽनुत्पन्ने पौत्रे तदभावप्रसंगात्। वस्तुतस्तु पितामहपदमविवक्षितमन्यथा प्रपितामहाद्युपात्ते सदृशस्वाम्याभावप्रसक्तेः। अनुवाद्यविशेषणत्वाच्च। यत्तु देवलः—

पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः।
अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते॥ इति।

तत्र पूर्वार्द्धं तावद्विभागकालविधायकं विधिप्रत्ययश्रवणात्। उत्तरार्द्धं तु तस्यैव स्तुत्यर्थतयाऽस्वातन्त्र्यपरम्, न तु स्वत्वाभावपरम्। एतेन 'न जीवति पितरि पुत्रा रिक्थं विभजेरन्, यद्यपि स्यात्पश्चादधिगतं तैरनर्हा एव पुत्रा अर्थधर्मपरेऽस्वातन्त्र्यात्' इति शंखवचोऽपि व्याख्यातम्। पूर्वनिषेधार्थवादार्थाऽनन्तराऽस्वातन्त्र्योक्तिरिति। यद्यपि तैः पश्चादधिगतमित्यन्वयः। तैः पुत्रैः पश्चादुत्पत्तेः अधिगतं प्रतिग्रहादिना प्राप्तम्। पुत्रादिभिः प्रतिगृहीते स्वत्वाविवादात्तत्राप्यस्वातन्त्र्यं, किमुत पित्रर्जित इति तात्पर्यार्थः। इदं चास्वातन्त्र्यं विभागकाम्यधर्मव्यवसायादिविषयम्। अत एव हारीतः-जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गविभागाक्षेपेष्वस्वातन्त्र्यमिति। आदानविसर्गपदेन व्यवसायो लक्ष्यते। आक्षेपो दास्यादिभर्त्सनमिति मदनः। यत्तु—

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः॥ इति।

तत्कुण्डलाङ्गुलीयकधारणादावेव पितुः स्वातन्त्र्यमात्रार्थं न तु दानादौ न वा पुत्रोत्पत्तेः स्वत्वकारणत्वनिवृत्त्यर्थम्। भोगानाश्यमण्याद्युपादानादप्येष एवार्थः प्रतीयते। अत एव—

स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्।
असंभूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रयः॥

इति दानविक्रयादीनामेव निषेधो न भोगस्य। अतः पूर्वमनेकभ्रात्रादीनामपरिच्छिन्नं स्वत्वं संविभागेन व्यवस्थाप्यते। तत्र समुदितद्रव्यगतपूर्वस्वत्वनाशेन तदेकदेशे विलक्षणं तदुत्पद्यत इति केचित्। युक्तं तु पूर्वनाशस्त्वान्तरोत्पत्तिकल्पने गौरवात्पूर्वमेकदेशस्थितमेवोत्पन्नं विभागेन पदार्थविशेषनिष्ठतया ज्ञाप्यते। प्रकृतमुच्यते ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति। प्रतिग्रहलब्धं विप्रस्याधिकं फलजनकमिति केचित्। रिक्थाद्यपेक्षया विप्रस्यैवायमधिक उपाय एवं क्षत्रियादगेर्जयादिरिति तु युक्तम्। जयेऽपि जितस्य यत्र

ग्रहक्षेत्रद्रव्यादौ स्वत्वमासीत्, तत्रैव जेतुरप्युत्पद्यते जितस्य करग्राहितायां तु जेतुरपि सैव न स्वत्वम्। अत एव सार्वभौमेन संपूर्णा पृथ्वी माण्डलिकेन च मण्डलं न देयमित्युक्तं षष्ठे। संपूर्णपृथिवीमण्डलस्य तत्तदग्रामक्षेत्रादौ स्वत्वं तु तत्तद्भौमिकादीनामेव। राज्ञां तु करग्रहणमात्रम्। अत एव इदानींतनपारिभाषिकक्षेत्रदानादौ न भूदानसिद्धिः किंतु वृत्तिकल्पनमात्रमेव। भौमकेभ्यः क्रीते तु गृहक्षेत्रादौ स्वत्वमप्यस्त्येव। तेन तत्र भूदानस्यापि फलं भवति। निर्विष्टं कुसीदकृषिवाणिज्यपशुपालनलब्धं सेवालब्धं च। निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यभिधानात्। भृतिः सेवा। भोगः कुसीदादिः। तत्राद्यं वैश्यस्य। द्वितीयं शूद्रस्य। अतो लोकसिद्धैव क्रयादीनां कारणता। एवं च स्वीयगवादिजातवत्सादौ स्वत्वव्यवहारः संगच्छते। उपायनां शास्त्रगम्यत्वे तु न स्यात्। स्वीयगवादिजननरूपोपायस्य शास्त्रेणाबोधनात्। ननु स्वीयगवादिजननेनेव स्वभार्यायामुत्पत्त्या कन्यापुत्रादावपि स्वत्वंस्यात्। इष्टापत्तौ विश्वजिति सर्वस्वं ददातीतिविहिते सर्वस्वदाने कन्यापुत्रादिदानापत्त्या कन्यापुत्रादि न देयमिति षाष्ठसिद्धान्तविरोध इति चेन्न। गवादाविव भार्यायां स्वत्वाभावेन तस्यामुत्पन्नेऽपत्येऽपि तद्भावात्। लोके च स्वत्वास्पदीभूतोत्पत्तेरेव स्वत्वकारणत्वं क्लृप्तम्। भार्यायामपि प्रतिग्रहेण स्वत्वं स्यादेवेति चेन्न। क्षत्रियादीनां प्रतिग्रहाभावेन तद्भार्यासु स्वत्त्वाभावात्तदपत्येष्वपि तदभावः। तेन 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' इति सजातीयस्यैव दत्तकस्य ग्राह्यत्वात् क्षत्रियादीन्प्रति तावद्दत्तकप्रतिग्रहो गौण एव। न च विप्रान्प्रति स मुख्यः संभवति, तद्विधौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। नच पुत्रप्रतिग्रहविधिर्विप्राधिकारिक एव न क्षत्रियाद्यधिकारिक इति वाच्यम्।'दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयते' इत्यादिशौनकादिवचोभिस्तधिकारिकत्वस्याप्यवगमात्। एवं ब्राह्मविधिना क्षत्रियादिकन्यया सह विप्रस्योद्वाहे दानप्रतिग्रहयोर्गौणत्वमङ्गीकार्यम्। अन्यत्र मुख्यत्वमितिवृत्तिद्वयविरोधः। क्षत्रियान्प्रति ब्राह्मादिविवा[ह? हा] प्रवृत्तिस्तु सर्वेषामविप्रतिपन्नैव। अत एव पुत्रादीनां दानं गौणमिति तन्त्ररत्ने मिश्राः। न च स्वभार्यापुत्रकन्या इति शाब्दव्यवहारात्स्वत्वकल्पना। तस्य स्वः पिता स्वा मातेत्यादाविव ज्ञातिवाचकत्वेनाप्युपपत्तेः। अस्ति च ज्ञातावपि स्वशब्दस्य शक्तिः। 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीयेस्वोऽस्त्रियां धने' इति कोशात्। यत्तु षष्ठे गर्भदासदानमुक्तं तच्चिन्त्यम्। तन्मातरि मुख्यदानप्रतिग्रहक्रयविक्रयाद्यभावेन स्वत्वाभावे तदुत्पन्ने गर्भदासे सुतरां तदयोगात्। इत्यस्तु प्रासङ्गिकम्।

अथ दायः।

असंसृष्टं विभजनीयं धनं दायः। लाभाद्यर्थसंसृष्टधनव्यावृत्तयेऽसंसृष्टमिति। वणिग्भिरेकीकृत्य विभज्यमाने दायभागशब्दाप्रयोगात्। एवं वक्ष्यमाणपारिभाषिक-

संसर्गवतोऽपि निवृत्तिः। अत एव स्मृतिसंग्रहे—

पितृद्वारागतं द्रव्यं मातृद्वारागतं च यत्।
कथितं दायशब्देन तद्विभागोऽधुनोच्यते॥ इति।

निघण्टौ च—

विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः॥ इति।

पितृपदं संबन्धिमात्रोपलक्षणं, अयं दायो द्वेधा—सप्रतिबन्धोऽप्रतिबन्धश्च। यत्र धनस्वामिनस्ततपुत्रादेश्च जीवनं प्रतिबन्धकं स सप्रतिबन्धः। यथा पितृव्यादिधनम्। यत्तु स्वामिसबन्धादेव पुत्रादेर्धनार्जनोपायान्तरनिरपेक्षात्स्वं भवति सोऽप्रतिबन्धो यथा पितृबन्धनम्।

इतिदायस्वरूपम्।

अथ तद्विभागः।

तमाह नारदः—

विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते।
दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः॥

पुत्रैरिति पौत्रादीनामप्युपलक्षणं, पित्र्यस्येति पितामहादीनाम्। मदनस्तु पित्र्यादेरित्येव पपाठ। इदं च दायभागस्वरूपमुक्तं, द्रव्यसामान्याभावेऽपि त्वत्तोऽहं विभक्त इति व्यवस्थामात्रेणापि भवत्येव विभागः। बुद्धिविशेषमात्रमेव हि विभागः। तस्यैवाभिव्यञ्जिकेयं व्यवस्था।

अथ विभागकालः।

मनुः—

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्।
भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः॥

चशब्दोपादानेऽपि मरणसमुच्चयो न विवक्षितः। अत एव मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे—

पितृद्रव्यविभागः स्याज्जीवन्त्यामपि मातरि।
न स्वतंत्रतया स्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति।
सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः॥

एतदपवदति बृहस्पतिः—

पित्रोरभावे भ्रातणां विभागः संप्रदर्शितः।
मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते॥

नारदः—

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम्।
मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च॥
निवृत्ते चापि रमणे पितर्युपरतस्पृहे॥

रमणः कामः। उपरतस्पृहो विरक्तः। प्रत्तासु भगिनीषु चेति काकाक्षिवद्रजोरमण-निवृत्त्योर्विशेषणम्। गौतमः—'ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन्निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति पितरि वेच्छति' इति। इच्छतीत्यनेन रजोनिवृत्तिं विनापि पितुरिच्छया विभाग उक्तः। क्वचिदिच्छां विनापि विभागमाह बृहस्पतिः—

क्रमागते गृहक्षेत्रे पितापुत्राः समांशिनः।
पैतृकेन विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छया॥

अर्थात्पितामहाद्यर्जिते तदनिच्छयापि विभागार्हा इत्यर्थः। पैतामहेऽपि क्वचित्पितुरिच्छयैव विभागमाहतुर्मनुविष्णू—

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनव्याप्तं यदाप्नुयात्।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम्॥

बृहस्पतिः—

पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम्।
विद्याशौर्यादिनावाप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम्॥
प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भोगं चैव ततो धनात्।

नारदः—

व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः।
अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः॥

हारीतः—

अकामे पितारि रिक्थभागो वृद्धे विपरीतचेतसि दीर्घरोगिणि चेति। अकामे विभागेच्छारहित इतिमदनरत्ने। विपरीतचेता अधर्मवर्त्ती। पितुरनिच्छायामपि विभागो भवतीतिभावः। पितर्यसमर्थे ज्येष्ठपुत्रानुमत्या विभागमाह हारीतः—कामं दीने प्रोषिते

आर्तिं गते वा ज्येष्ठोऽर्थांश्चिन्तयेदिति। शंखलिखितौ—पितर्यशक्ते कुटुंबस्य व्यवहारं ज्येष्ठः कुर्यात्तदनन्तरो वा कार्यज्ञस्तदनुमतेनेति। अनन्तरोऽनुजः। कुटुंबभरणादिसमर्थेच्छया-विभागः। सर्वेषां तथात्वे त्वनियम इति निष्कर्षः।

याज्ञवल्क्यः—

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्।
ज्येष्ठं वा ज्येष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः॥

ऐच्छिकविभाग एव विवृत उत्तरार्द्धेन। इच्छायाः संभवति उक्तपक्षद्वयालंबनत्वे स्वतान्त्र्यायोगात्। वाक्यभेदापत्तेः। एकस्मै लक्षं कस्मैचित्कपर्दकमन्यस्मै न किमपीत्यव्यवस्थापत्तेश्च। ज्येष्ठविभागे विशेषमाह मनुः—

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्।
तदर्धं मध्यमस्य स्यात्तदर्द्धं तु कनीयसः॥

उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना।
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽपरः॥
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः।

यमलयोर्मध्ये प्रथमप्रसूतस्य ज्यैष्ठ्यं मनुराह—

जन्मज्येष्ठेन चाव्हानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम्।
यमयोश्चैव संज्ञासु जन्मतो ज्येष्ठता मता॥

यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम्।
संतानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम्। इति॥

यत्तु पिण्डसिद्ध्यादिवैद्यकग्रन्थेष्वनन्तरप्रसूतस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तं तदनेन कार्यांशे बाध्यते तस्याश्रुतिमूलत्वात्। मासेन शुद्धिर्भवतीतिवत्। यत्तु 'द्वौ तदा भवतो गर्भौ सूतिवेशविपर्ययात्' इत्यादिना भागवते पश्चाज्जातस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तं तदप्यनेन बाध्यते। पुराणेषु स्मृतिविरुद्धाचाचराणां बहुशो दर्शनात्। देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेयेति केचित्। युक्तं तु पूर्वोक्तमेव। अयं चोद्धारविभागः कलौ निषिद्धः। कलिवर्ज्येषु पाठात्। निर्णीतं चेदं समयमयूखेऽस्माभिः।

पितुरंशद्वयमाह नारदः—

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता।

इदं त्वेकपुत्रपरम्। स यद्येकपुत्रः स्याद्वौ विभागावात्मनः कुर्यादिति शंखलिखितो-क्तेरिति मदनरत्ने। एकपदं श्रेष्ठपरम्। एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरोक्तेः। गुणवत्पुत्र इतियावदिति पारिजाते। पितामहार्जिते त्वेकपुत्रेणापि सह समांशित्वमाह बृहस्पतिः—

द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जंगमे तथा।
समशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि॥

याज्ञवल्क्यः—

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा।
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः॥

कात्यायनः—

सकलं द्रव्यजातं तद्भागैर्गृह्णन्ति तत्समैः।
पितरो भ्रातरश्चैव विभागो धर्म्य उच्यते॥

यत्तु यज्ञवल्क्यः—

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः। इति॥

तत्र पितृकृतो धर्म्यश्चेत्स्मृतो न परावर्त्तनीय इति मदनविज्ञाने श्वरादयः।

यदपि नारदः—

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः।
तेषां स एव धर्म्यः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः। इति।

तद्युगान्तरपरम्। स्वस्य पुत्राणां च समांशपक्षे पत्न्या अप्यंशमाह याज्ञवल्क्यः—

यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण च॥

इति। दत्ते त्वर्धं देयम्। दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदितिवचनात्। अर्द्धं पूर्वदत्तं स्त्रीधनं यावता पुत्रांशसमं भवति तावदित्यर्थः। अंशाधिकधनायास्तु नांशः। अर्जनसमर्थस्य पुत्रस्य दायजिघृक्षाऽभावे आह स एव—

शक्तस्यानीहमानस्य किंचिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया।
किंचिद्दानं च तत्पुत्राणां दायजिघृक्षानिवृत्त्यर्थमिति मिताक्षरायाम्।

पितृमरणानन्तरं समविभाग उक्तः स्मृत्यन्तरे—

विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम्।

हारीतः—समानो मृते पितरि रिक्थभाग इति।

याज्ञवल्क्यः—

पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत्।

विष्णुः–मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्यः।

स्मृत्यन्तरे—

जननी(त्व ? स) धना पुत्रैर्विभागेऽशं समं हरेत्।

सघना तु यावता स्वधनस्य पुत्राशसमभागता भवति तावदेव हरेदित्यर्थः। अंशाधिकधनायास्तु नांशः। सपत्नमातुः पितामह्याश्चांशमाह व्यासः—

असुताश्च पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्त्तिताः।
पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः।

सर्वा इत्यनेन पितामहीसपत्न्योऽपि गृह्यन्ते। अनेकभ्रातृपुत्राणां विभागप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना।

एकस्यैकः पुत्रोऽपरस्य द्वावन्यस्य त्रयस्तेषां पितृसंख्ययैव विभागो न विभाजकसंख्ययेत्यर्थः

कात्यायनः—

अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम्।
कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात्॥
लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात्।
स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत्॥
लभते तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत्।

अनुजपदं ज्यायसोप्युपलक्षणम्। परतः प्रपौत्रात्। प्रपौत्रपुत्रादिः पितृपितामह-प्रपितामहेषु मृतेषु अनन्तरं वृद्धप्रपितामहेऽन्यस्मिंश्च तत्पुत्रादिके जीवति तद्धनं न लभते पुत्रपौत्रप्रपौत्रसामान्याभावे सोऽपि लभत एवेत्यर्थः। इदं च नाविभक्तपरं किंतु संसृष्टपरम्।

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह।
भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः। इति देवलोक्तः॥

अविभक्तविभक्तानां वृद्धप्रपितामहतत्पुत्राणां च संसृष्टानामित्यर्थः। इदं च समदेशस्थितपरम्। देशान्तरस्थस्तु पञ्चमादिरपि लभत एव—

ऋणं लेख्यं गृहं क्षेत्रं यस्य पैतामहं भवेत्।
चिरकालप्रोषितो वा भागभागागतस्तु सः॥

गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा योऽन्यं देशं समाश्रितः।
तद्वंशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः॥

तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमश्चापि यो भवेत्।
जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम्॥

इति देशान्तरप्रक्रमेण बृहस्पतिस्मृतेः। क्वचिन्मातृतो विभागमाह बृहस्पतिः—

यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया।
सापत्न्यात्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः॥

व्यासः—

समानजातिसंख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः।
विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागाः प्रशस्यते॥

एतत्प्रत्युदाहरणमाह बृहस्पतिः—

सवर्णा भिन्नसंख्या ये पुंभागस्तेषु शस्यते।

विजातीयविभागमाह याज्ञवल्क्यः—

चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः क्रमशो ब्राह्मणात्मजाः।
क्षात्रजास्त्रिद्व्येकभागा विट्जास्तु द्व्येकभागिनः॥

ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याशूद्रासु जाताः। क्षात्रजाः क्षत्रियावश्याशूद्रासु। विड्जा वैश्याशुद्रयोः।

बृहस्पतिः—

न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियायाः सुताय वै।
यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्॥

देवलः—

शूद्र्यां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति।
सजातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः॥

द्रव्यस्य तु लभत एव। अपरिणीतशूद्रापुत्रस्तु द्रव्यांशमपि न लभते। तथा च मनुः—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक्।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत्॥

पितृमरणोत्तरं विशेषमाह बृहस्पतिः—

अनपत्यस्य शुश्रूषुर्गुणवान् शूद्रयोनिजः।
लभेत जीवनं शेषं सपिण्डाः सममाप्नुयुः॥

गौतमः—शूद्रापुत्रोऽप्यनपत्यस्य शुश्रूषुश्चेल्लभते वृत्तिमूलम्। वृत्तिमूलं जीवनकारणम्। स एव—शुद्रापुत्रवत्प्रतिलोमास्विति। प्रतिलोमास्तूत्पादकापेक्षयोत्कृष्ट-वर्णस्त्रीषूत्पन्ना इत्यर्थः। शूद्रेणापरिणीतायामुत्पन्ने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत्।
मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्॥

कामः पितुरिच्छा। शूद्रेणेति। द्विजातिभिर्दास्यामुत्पन्नस्तु पित्रिच्छयापि नाशंभाक्। नापि पितृमरणोत्तरमर्धं नापि पुत्राद्यभावे सर्वामिति मदनरत्नादिषु।

विभागानन्तरोत्पन्नपुत्रे विशेषमाह गौतमः—विभक्तजः पित्र्यमेवेति।

बृहस्पतिरपि—

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम्।
विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः॥

यथा धने तथर्णे च दानादानक्रयेषु च।
परस्परमनीशास्ते मुक्त्वाशौचोदकक्रियाम्॥

ऋणमात्रसत्त्वे तु पूर्वविभक्तेभ्यो विभागग्रहणं विना तेन ऋणं नैव देयम्। रिक्थग्राही ऋणं दाप्य इतिवक्ष्यमाणत्वात्। कस्मिंश्चित्संसृष्टे तु तेन सह विभागः—

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्।
संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह॥ इति मनूक्तेः।

पितृमरणोत्तरविभागकालेऽस्पष्टगर्भायां मातरि तत्सपत्न्यां भ्रातृपत्न्यां वाऽनन्तरमुत्पन्ने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णाया विभागभाक्।

विभागश्च सर्वैर्भ्रात्रादिभिः स्वस्वांशात्किंचित्किंचिदुद्धृत्य यथा स्वांशसमो भवति तथा कार्यः। विष्णुः—पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य विभागं दद्युः। इदं च तदंशेषु रेक सेक(स ?र) हितेषु ज्ञेयम्। तत्सत्त्वे तु स एवाह—

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्।

दृश्याद्विद्यमानद्रव्यात्। भ्रातृणां विभागकाले विशेषमाह वसिष्ठः—

अथ भ्रातृणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामा पुत्रलाभादिति। प्रतीक्षा कार्येति शेषः। पितृमरणोत्तरं विभागे विशेषमाह बृहस्पतिः—

असंस्कृता भ्रातरस्तु संस्कार्यास्ते यवीयसः।

यवीयस इत्यत्र नुम्दीर्घाभावश्चच्छन्दसः। भ्रातृग्रहणं भगिनीनामप्युपलक्षणम्। तथा च स एव—

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः।
भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांशं तु तुरीयकम्॥

यज्जातीया कन्यास्तज्जातीयपुत्रस्य यावान्भागस्तस्य चतुर्थमंशं प्रत्येकं भगिनीभ्यो दत्त्वा ताः संस्कर्त्तव्या इत्यर्थः। दायग्रहणव्यवस्थोपयोगितया मुख्यगौणपुत्रव्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः।
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः।
दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः।
दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः॥
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः।

सवर्णायां धर्मपत्न्यामुत्पन्नः औरसः पुत्रो मुख्यः। पुत्रिकासुतो द्वेधा। तत्राद्यमाह वसिष्ठः—

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम्।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति॥ इति।

अन्त्याह स एव 'तृतीयः पुत्रिकैव' इति। अस्मिन्पक्षे कन्ययैव पितुरौर्ध्वदेहिकादि कार्यम्। क्षेत्रजः-अपुत्रभ्रात्रादिपत्न्यां गुर्वाज्ञया देवरादिसगोत्रेणोत्पन्नः। अक्षतायां पूर्ववोढ्रभुक्तायाम्। क्षतायां तेन भुक्तायां वा वोढ्रन्तरेणोत्पन्नः पौनर्भवः। अत्र दत्तकभिन्ना गौणाः पुत्राः कलौ वर्ज्याः। 'दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः' इति तन्निषेधेषु पाठात्।

अथ दत्तकप्रकरणम्।

अथ दत्तकविधिः। मनुः—

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः॥

वाशब्दान्मात्रभावे पितैव दद्यात्, पित्राभावे मातैवोभयसत्त्वे तूभावपीति मदनः। आपद्ग्रहणादनापदि न देयः। अयं निषेधो दातुरेव पुरुषार्थो न क्रत्वर्थ इति विज्ञानेश्वरः। तन्न, अस्य वाक्याददृष्टार्थतया क्रत्वर्थत्वावगमात्। कथंचिद्दृष्टार्थत्वेऽपि वा नियमादृष्टस्य आवश्यकत्वान्न तदतिक्रमे कथंचिद्दृष्टार्थत्वेऽपि वा नियमादृष्टस्य आवश्यकत्वान्न तदतिक्रमे कार्यविशेषप्रयोजकादृष्टसिद्धिः। केचित्त्वापच्छब्दस्य स्वार्थत्यागाद्या-पत्तेरनापत्परिसंख्यापकत्वाभावेन न निषेधार्थकत्वं किंत्वापदो निमित्तमात्रबोधकत्वमेव। न च नैमित्तिकत्वं आपदि पुत्राऽदाने प्रत्यवायापत्तिः। एतद्वाक्यस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्धमात्रबोध-कत्वादापदि निमित्ते दानविधायकत्वाभावात्। यदपि विवाहप्रकरणे तेनैवोक्तं रोगिण्यादिनिषेधातिक्रमे दृष्टविरोध एव, भार्यात्वं तूत्पद्यत एवेति तदप्यनेनैवापास्तम्। सदृशं कुलगुणादिभिर्न जात्या, अतः क्षत्रियादिरपि विप्रादेर्दत्तको भवतीति मेधातिथिः। सदृशं जात्येति कुल्लूकभट्टः। युक्तं चेदम्। याज्ञवल्क्येन, औरसो धर्मपत्नीज इति द्वादशापि पुत्राननुक्रम्य, सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरित्युपसंहारात्। स्पष्टीकरिष्यते चेदं वक्ष्यमाणशौनकवचोभ्याम्। विज्ञानेश्वरोप्येवम्। 'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः' इति ज्येष्ठस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात्स न देय इत्ययमपि निषेधो दातुरेव न प्रतिग्रहीतुरित्यपि सः। स्यादयं प्रतिषेधो दातुरेव यद्येतस्य ज्येष्ठदाननिषेधकता स्यान्न तु सास्ति मानाभावात्, पुत्री भवतीत्यनेन पुत्रित्वमात्रोक्त्या ऋणापाकरणमात्रपरत्वाच्च। अत एव 'पितृणानृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति' इत्युत्तरार्धं संगच्छते। सर्वं द्रव्यम्। दत्तकश्च पुमानेव भवति न कन्या 'सज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः' इति संज्ञासंज्ञिसंबंधबोधकवाक्यगतेन सइति सर्वनाम्ना मातापितृकर्तृकप्रीतिजलगुणकापन्निमित्तकदानकर्मीभूतसजातीयपुंस एवाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीतेति तच्छब्देनाष्टवर्षब्राह्मण्यपुंस्त्वोपनयनादि-संस्कृतस्येव परामर्शात्। एतेन 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति मबन्तो दत्त्रिमशब्दो दाननिर्वृत्तकर्मत्वा-विशेषादूरायान्यस्मै वा दत्तां कन्यामप्यभिधत्त इति केषांचिदुक्तिः परास्ता। पुत्रप्रतिग्रहप्रकारमाह शौनकः—

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम्।
अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च॥

वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम्।
आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम्॥

बर्हिः कुशमयं चैव पालाशं चेध्ममेव च॥

एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय सत्तमः।
बन्धूनन्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः॥

अन्वाधानादि यत्तन्त्रं कृत्वाऽऽज्योत्पवनादिकम्।
दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत्॥

दाने समर्थो दातास्मै येयज्ञेनेतिपञ्चभिः।
देवस्यत्वेतिमन्त्रेण हस्ताभ्यां प्रतिगृह्य च॥

अङ्गादङ्गेत्यृचं जप्त्वा चाघ्राय शिशुमूर्धनि।
वस्त्रादिभिरलंकृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम्॥

नृत्यगीतैश्च वाद्याश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम्।
गृहमध्ये तमादाय चरुं हुत्वा विधानतः॥

यस्त्वाहृदेत्यृचा चैव तुभ्यमग्रऋचैकया।
सोमोददिदित्येताभिर्ऋग्भिस्तु पञ्चभिस्तथा॥

स्विष्टकृदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत्।
ब्राह्मणानां सपिंडेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः॥

तदभावेऽसपिंडो वा अन्यत्र तु न कारयेत्।
क्षत्रियाणां स्वजातो वा गुरुगोत्रसमोऽपि वा॥

वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु।
सर्वेषां चैव वर्णानां ज्ञातिष्वेव च नान्यतः॥

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयते।
नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन॥

बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः।
दक्षिणां गुरवे दत्त्वा यथाशक्ति द्विजोत्तमः॥

नृपस्तु राष्ट्रमेवापि वैश्यो वित्तशतत्रयम्।
शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम्।

छायावहं सदृशम्। दौहित्रो भागिनेयश्चेति यथा भूतभाव्युपयोगित्वेन दण्डस्य 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' इत्यत्र संभवत्यपि भाव्यत्वे, चतुर्थ्या 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इति प्रैषानुवचनकर्तृत्वेन भाव्युपयोगिनो मैत्रावरुणस्यैव भाव्यत्वमुक्तं; तथेहाप्यनपा-कृतर्णत्वेन चतुर्थ्यर्थषष्ठ्या शूद्रस्यैव दौहित्रभागिनेयावपि प्रति शेषितया भाव्यत्वम्। अतस्तयोरेव विधेयत्वेन दौहित्रभागिनेयावेव शूद्रस्येति नियमविधिविषयताप्युक्ता शूद्रस्य त्वविधेयत्वेन तद्विषयत्वायोगात्। तौ शूद्रस्यैवेतिवचनव्यक्तौ विप्रादिशेष्यन्तरपरि-संख्यापत्तेः। तस्माद्दौहित्रभागिनेयावेव शूद्रस्य मुख्यौ तदभावे त्वन्योऽपि सजातीयः, शूद्राणां शूद्रजातिष्विति तेनैवोक्तेः। न चेदं जातिपदं दौहित्रभागिनेययोरेवोपसंह्रियते। दौहित्रभागिनेयत्वयोः सजातीयत्वस्य च परस्परव्यभिचारित्वात्, एकस्मृतौ सामान्यवाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च। विवृतं चैतद्द्वैत[१]निर्णये तातचरणैः। शिष्टाचारो प्येवम्। एवं च

---

१. प्रयोगपारिजातं दत्तकोक्तो पुत्रप्रतिग्रहविधिः शौनकोक्तो लिखितः। तत्र वाक्यम्। 'दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यामि च दीयते' इति॥ तत्र केचिच्छूद्रस्यैवेमौ द्वौ नान्यस्य ब्राह्मणादेरिति नियमं प्रतिपेदिरे। तन्न। ब्राह्मणाय गां दद्यादित्यादावेव ब्राह्मणादेर्भूतभाव्युपयोगाभावाद्गुणत्वेन विधेयत्वान्नियमविधिविषयता युक्ता। न त्विह शूद्रस्य सा युक्ता। न त्विह शूद्रस्य सा युक्ता। भाव्युपयोगित्वाद्गुणत्वेनाविधेयत्वादविधेये च नियमविध्यसंभवात्॥ कथं शूद्रो भाव्युपयोगीतिचेदुच्यते—'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यो विद्यया ऋषिभ्यः' इति च श्रुतिः। तत्र श्रुतौ ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणमित्युक्तं 'ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात् (जै० ६। २। ३१) इत्यधिकरणे। एवं शूद्रस्यापि पितृऋणापाकरणविशिष्टत्वेन भाव्यत्वं चतुर्थ्यर्थषष्ठया भवति। यथा दण्डी प्रैषानन्वाहेति दण्डित्वेन प्रैषानुवचने मैत्रावरुणस्य विनियोगाद्भाव्युपयोगिनो 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' इति दण्डितया भाव्यत्वं चतुर्थ्या। ततश्च यथा तत्र दण्डस्य यजमानसंस्कारेण कृतकरस्यापि (?) भाव्यत्वं त्यक्त्वा दण्डदानेन मैत्रावरुणं भावयेदिति वाक्यार्थे दण्डस्य विधेयत्वमेवमिह— 'पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते' इति संभवत्यपि पुत्रस्य भाविविनियोगत्वेन भाव्यत्वे तत्त्यक्त्वा भागिनेयदौहित्रदानेन शूद्रं भावयेदितिवाक्यार्थे दौहित्रभागिनेययोर्विधेयत्वेन तयोरेव नियमविधिविषयत्वं युक्तम्। शूद्रस्य तु शेषितया तन्नियमे परिसङ्ख्यैवापद्येत यथा 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इति। सा च त्रिदोषा। न चैकत्र वाक्ये नियमपरिसङ्ख्ययोः सम्भवः। तेन ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयौ पुत्रत्वेन ग्राह्याविति सिद्धम्। तथा शूद्रेण सति संभवे द्रौहित्रभागिनेयावेव ग्राह्यौ। ननु दौहित्रभागिनेयनियमाच्छूद्रस्य तद्यतिरिक्तो न स्यादेव। अतः सति संभव इतीदमप्रमाणकम्। तत्र केचित्-ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजमित्यधिकरणे प्रजोत्पादनस्य नित्यत्वोक्तेः पुत्रप्रतिग्रहविधेरपि भाव्याकाङ्क्षायां पुत्रशब्देनोपस्थितस्य तत्कार्यस्य पितृऋणापाकरणादेव प्रजोत्पादनफलस्य भाव्यत्वावगमे प्रजोत्पादनवदेव फलतो नित्यत्येन यथाशक्तिन्यायाद्दौहित्रभागिनेयनियमानादरोऽपि युक्त इति तन्न। प्रयोगविधिप्रयोज्येष्वेवाङ्गेषु यथाशक्तिन्यायप्रवृत्तेरिष्टत्वात्॥ अतश्च यत्प्रयोगविधिप्रयोज्यं प्रतिग्रहाङ्गं होमादि तस्यैव यथाशकित्तन्यायेन त्यागो न तु प्रयोगविध्यप्रयोज्यस्य दौहित्रत्वभागिनेयत्वादेः। अत एव सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति मनूक्तसजातीयत्वनियमस्यापि न त्यागः। तस्मात्सति

निषादस्थपतिवत्तस्याधिकारे सिद्धे यच्छुद्धिविवेक उक्तं वैदिकमन्त्रसाध्यहोमवति पुत्रप्रतिग्रहे शूद्रस्यनधिकार इति तदपास्तम्। समन्त्रहोमस्तु तेन विप्रद्वारा कार्यः 'उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम्। विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम्' इति पराशरोक्तेः। स्मार्तहरिनाथावप्येवमेव। यत्तु पराशर एव—

दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः।
ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत्॥ इति।

तत्तु शूद्रस्य कर्मसाद्गुण्यं विप्रस्य च दोषं प्रतिपादयतीति माधवः। स्त्रिया अपि शूद्रवदेवाधिकारः 'स्त्री शूद्राश्च सधर्माणः' इति वाक्यात्।

वसिष्ठः—'शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रय-परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि त्रायते पुरुषं, न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः। पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरेबान्धवं सन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्। संदेहे चोत्पन्ने दूरेबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेद्विज्ञायते ह्येकेन बहूंस्तारयेदिति। तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यात्' इति।

संभव इत्ययुक्तमिति। अत्रोच्यते—शौनकेनैव 'वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु' इति नियमनात्, मनुनाऽपि, सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति सजातीयत्वनियम-नाद्दौहित्रत्वशूद्रत्वयोश्च परस्परव्यभिचारात्सामान्यविशेषभावाभावेनोपहसंहारस्याप्ययोगाद्वैयर्थ्य-परिहारार्थं दौहित्रभागिनेयातिरिक्तशूद्रविधानार्थत्वे शूद्रवाक्यस्य निर्णीते, दौहित्रभागिनेययोः पूर्वत्र स्वावयवानामुत्तरत्र स्वपित्रवयवानामनुवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्सति सम्भवे तावेव तदसम्भवे तु शूद्रान्तरमपि पुत्रो भवत्येवेति। एवं च न शिष्टाचारविरोधोऽपि कश्चिदिति सर्वं निरवद्यम्॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धर-श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशंकरोन्नीते धर्मद्वैतनिर्णये पुत्रप्रतिग्रहविधिसंशयोच्छेदपरिच्छेद इत्युक्तम्॥

सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञकृष्णभट्टेनापि स्वकृतनिर्णयसिन्धुटीकायां तृतीयपरिच्छेदे दत्तकप्रकरण इदमुपन्यस्तम्। तद्यथा॥—

भट्टास्तु शूद्रस्यैव दौहित्रभागिनेयौ द्वौ नेतरस्येति न नियमः॥ यथा दण्डी प्रैषानन्वाहेति दण्डित्वेन प्रैषानुवचने मैत्रावरुणस्य विनियोगात् प्रैषानुवचनकर्तृत्वेन भाव्युपयोगिनो मैत्रावरुणस्यैव मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीत्यत्र दण्डितया भाव्यत्वं यजमानः स्वदण्डदानेन मैत्रावरुणं भावयेदित्यर्थात्। तथेहाप्यनपाकृतर्णत्वेन चतुर्थ्यर्थ षष्ठ्या दौहित्रभागिनेयदानेन शूद्रं भावयेदित्यर्थः॥ एवं च दौहित्रभागिनेययोर्विधेयत्वेन नियमविधिविषयत्वं युक्तम्। शूद्रस्य तु शेषितया तन्नियमे परिसङ्ख्यापत्तेः। यथा इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इति। सा च त्रिदोषेति॥ तस्माद्दौहित्रभागिनेयावेव शूद्रस्य मुख्यौ तदभावे तु अन्योऽपि सजातीयः शूद्राणां शूद्रजातिष्विति तेनैवोक्तः। न चेदं जातिपदं दौहित्रभागिनेययोरुपसंह्रियत इति वाच्यम्। तथा सत्येकस्मृतौ सामान्यवाक्यवैर्थ्यापत्तेः॥ एवं च ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयौ ग्राह्यौ बाधकाभावादिति वदन्ति। (मंडलीक मु. पु.)

भर्त्रनुज्ञा तु सधवाया एव दृष्टार्थत्वात्। विधवायास्तु तां विनापि पितुस्तदभावे ज्ञातीनामाज्ञया भवति। अत एव—

रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्द्धके।
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियाः॥

इति याज्ञवल्क्येनावस्थाविशेष एव भर्तुः पारतन्त्र्यमुक्तम्। तदभावे वार्द्धकादिना तस्याक्षमतायां वा पुत्रादीनामपि।

कात्यायनेनापि—

नारी खल्वननुज्ञाता पित्रा भर्त्रा सुतेन वा।
विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम्॥

इति अवस्थाविशेष एव पितृभर्त्राद्यनुज्ञोक्ता। और्ध्वदेहिकं पारलौकिकम्। अतो यस्यामवस्थायां भर्तुरनुज्ञा प्राप्ता सैवात्रानूद्यते नत्वपूर्वाविधीयते। अतो विधवाया भर्तुराज्ञां विनाप्यधिकारः। अदूरेबान्धवो यथायथं संन्निहितः सपिण्डः, सन्निहितेष्वपि भ्रातृपुत्रो मुख्यः—

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत्।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्॥

इति मनूक्तेरिति मिताक्षरायाम्। इदमेव चैतद्वचसः प्रयोजनं युक्तमन्यासंभवात्। दूरेबान्धवं विजातीयम्। दत्तकस्तु परिणीत उत्पन्नपुत्रोऽपि च भवतीति तातचरणाः युक्तं चेदं बाधकाभावात ।

यत्तु कालिकापुराणे—

पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते।
आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतो याति चान्यतः॥

चूडोपनयसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते॥

ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत्॥ इति।

तदसगोत्र परम्। आचूडान्तमित्याङभिव्याप्तयर्थो मर्यादार्थत्वे चूडोपनयसंस्कारा इत्यनेन विरोधापत्तेः। इदं तु वचो न तथा विस्रंभणीयम्। द्वित्रिकालिकापुराण–पुस्तकेष्वदर्शनात्।

अयं च दत्तको द्विविधः। केवलो द्व्यामुष्यायणश्च। संविदं विना दत्त आद्यः। आवयोरसाविति संविदा दत्तस्त्वन्त्यः। तत्राद्यः प्रतिग्रहीतुरेवौर्ध्वदेहिकश्राद्धादि कुर्यात्। तथाहि—पुत्रप्रतिग्रहस्य भाव्याकाक्षायां पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्नित्यादिके तद्विधौ पुत्रमिति-द्वितीयान्तेन पुत्रस्य भाव्यत्वमुक्तम्। नच जन्यपुंस्त्वाख्यपुत्रत्वं भावयितुं शक्यम्। तेन पुत्रशब्देन सर्वं पुत्रकार्यं लक्षयित्वा तत्प्रयोजकमदृष्टं भाव्यमङ्गीकर्तव्यम्। अतः प्रतिग्रहीतृकुले पुत्रपित्रादिसंबन्धविशेषप्रयुक्तानि कार्याणि प्रवर्ततन्ते। अत एवाह मनुः—

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः।
गो त्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा।

गोत्ररिक्थे अनुगच्छतीति गोत्ररिक्थानुगः प्रायस्तत्समनियत इति यावत्। दत्रिमः केवलः। द्व्यामुष्यायणे गोत्राद्यनुवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। पिण्डः सापिण्ड्यम्। स्वधौर्ध्वदेहिकश्राद्धादीत्यपरे। वस्तुतस्तु यथा, जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्निमादधीतेत्यत्र वयोवस्थाविशेषो यथावाऽर्धमन्तर्वेदिमिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीत्यनेन देशविशेषो लक्ष्यते तथात्र गोत्ररिक्थपिण्डस्वधापदैर्जनकादीनां संबन्धप्रयुक्तं कार्यमात्रं लक्षयित्वा तन्निवृत्तिरुच्यते। तेन सोदरपितृव्यादिसंबन्धप्रयुक्तं कार्यमात्रं लक्षयित्वा तन्निवृत्तिरुच्यते। तेन सोदरपितृव्यादिसंबन्धनिवृत्तिरपि सिद्धा भवति। अत एव केवलदत्तकजन्यः पुत्रोऽपि। पितुः सपिण्डीकरणपार्वणश्राद्धादि प्रतिग्रहीत्रैव सह कुर्यात्। एवं तत्पुत्रोऽपि यत्तु 'अथ चेद्दत्तकक्रीतपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणानार्षेयास्ते द्व्यामुष्यायणा भवन्ति' इत्यादिना द्व्यामुष्यायणानुपक्रम्य कात्यायनः—'अथ यद्येषां स्वासु भार्यासु अपत्यं न स्याद्रिक्थं हरेयुः पिण्डं चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्युरथ यद्युभयोर्न स्यादुभाभ्यां दद्युरेकस्मिन् श्राद्धे पृथगुद्दिश्य द्वावनुकीर्तयेत्प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं चातृतीयात्पुरुषात्' इति तद् द्व्यामुष्यायणपरं द्व्याष्यायणा भवन्तीत्युपक्रमात्। तेन द्व्यामुष्यायणो जनकस्य प्रतिग्रहीतुर्वा पुत्रान्तरासत्त्वे तस्मै पिण्डं दद्याद्रिक्थं च गृह्णीयात्, न तत्सत्त्वे। यदा तूभयोरप्यौरसाः पुत्राः सन्ति तदा कस्मा अपि न दद्यात्, प्रतिग्रहीत्रौरसांशस्य चतुर्थं भागं च हरेत् 'तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यात् इति वसिष्ठोक्तेः,

६

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः।
सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजनाः॥

इति कात्यायनोक्तेश्च। तृतीयांशहरा इति तु कल्पतरौ पाठः। सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादय इतिविज्ञानेश्वरः। यदा तूभयोः पुत्राभावस्तदा एकस्मिन् श्राद्ध इत्याद्युक्तप्रकारेणो-भयोरप्येकमेव श्राद्धं कुर्यात्। यदपि हेमाद्रौ कार्ष्णाजिनः—

यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः।
प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह॥

द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम्।
चतुर्थे पुरुषे छन्दस्तस्मादेषां त्रिपौरुषी॥

साधारणेषु कालेषु विशेषो नास्ति वर्गिणाम्।
मृताहे त्वेकमुद्दिश्य कुर्युः श्राद्धं यथाविधि॥ इति।

तदपि कात्यायनीयसमानार्थमेव। अयमर्थः,—द्व्यामुष्यायणदत्तकादयो जनकप्रतिग्रहीत्रोः कुले मृतानां स्ववर्गैस्तत्पित्रादिभिः सह सपिण्डीकरणं कुर्युः। दत्तकादिपुत्रास्तु तेषां जनकप्रतिग्रहीतृभ्यां सह कुर्युः। तत्पौत्रा अपि स्वपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनकेन प्रपितामहेन। चतुर्थे पुरुषे तत्प्रपौत्रे छन्दः इच्छा। प्रतिग्रहीतारमुच्चारयेन्न वेति जनकं तूच्चारयेदेव। साधारणेष्वमावस्यादिकालेषु जनकप्रतिग्रहीतृवर्गिणां श्राद्धं कार्यम्। मृताहे त्वेकमेवोद्दिश्यैकोद्दिष्टं श्राद्धं कुर्यादिति।

केचित्तु केवलदत्तकस्याविधानात्स नास्त्येव। आवयोरसावितिसंविदश्च विधानाभावात्तां विना गृहीतोऽपि द्व्यामुष्यायण एव। तेनैव च जनकप्रतिग्रहीत्रो-रुद्देशेनामावास्यादिषु श्राद्धद्वयमेकं वा श्राद्धं कार्यम्। तत्पुत्रेण तु दत्तकस्य तज्जनकप्रतिग्रहीतृभ्यां द्वाभ्यामपि सह सपिण्डीकरणपार्वणश्राद्धादि कार्यम्। एवं तत्पुत्रादिभिरपीत्याहुः। तच्चिन्त्यम् यद्यपि केवलदत्तकः क्वापि शब्दतो नोक्तस्तथापि पूर्वोक्तमनुवचनेन जनकादीनां संबन्धमात्रनिवृत्तेरुक्तत्वाद्व्यामुष्यायणे तदभावादर्था-त्सिध्यत्येव। किञ्च 'ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्' इतिगौतमीयेन बीजिकुले सप्तपुरुषं यावद्विवाहो निषिद्धः स द्व्यामुष्याणे व्यर्थः स्यात्, तस्मिन् सापिण्ड्यसत्त्वात्। अतोऽवश्यमेतत्सार्थक्यार्थं केवलदत्तको वाच्यः। तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्तत्वाच्च। अपि च प्रवराध्याये—

द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः।
गोत्रद्वयेप्यनुद्वाहः शौङ्गशैशिरयोर्यथा॥

इत्येतेन गोत्रद्वयमपि द्व्यामुष्यायणस्योक्तम् मानवीयेन च जनकगोत्रनिवृत्तिरुक्तेति विरोधः केवलद्व्यामुष्यायणभेदेनैव परिहरणीयः, तेन सिद्ध्यत्येव केवलोऽपि दत्तकः। अत एव शूरेण कुन्तिभोजाय दत्त्रिमत्वेन दत्तायाः कुन्त्याः सुतस्यार्जुनस्य शूरपुत्रवसुदेवदुहितुः सुभद्रायाः सापिण्ड्यनिवृत्तिं मनुवचनेनोक्त्वा अस्य गौतमीयस्य बीजिसंतानजाया अपि निषेधमात्रपरत्वमेव चोक्त्वा अर्जुनेन न सुभद्रा परिणीयेत्याशङ्क्य वार्तिकोक्तं

संबन्धव्यवधानकल्पनाख्यं समाधानमाह भट्टसोमेश्वरः। यत्तु कश्चित्सोमेश्वरेण गौतमवचनात्कुन्त्याः शूरकुलेऽपि साप्तपौरुषं सापिण्ड्यमुक्तमित्याह तद्ग्रन्थानध्ययननिबन्धनम्। तेन हि सापिण्ड्यनिवृत्तिं पूर्वमुक्त्वा गौतमीयस्य जनककुले निषेधकुले निषेधपरत्वमुक्तं न तु सापिण्ड्यबोधकत्वम्। एवं सिद्धे केवले द्व्यामुष्यमाणे च, आवयोरसाविति संविदपि सिध्यति प्रतिग्रहीतुर्द्व्यामुष्यायणत्वज्ञानार्थत्वेन दृष्टार्थत्वात्। अत्र केवलदत्तकस्य पालकपितृकुले साप्तपौरुषं मातृकुले च पाञ्चपौरुषं सापिण्ड्यम्।

यत्तु वृद्ध गौतमः—

स्वगोत्रेण कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः।
विधिना गोत्रमायान्ति न सापिंड्यं विधीयते॥

यच्च बृहन्मनुः—

दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवप्तुः सपिंडता।
पञ्चमी सप्तमी चैव गोत्रित्वं पालकस्य च॥

यदपि नारदः—

धर्मार्थं वर्द्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत्।
अंशपिंडविभागित्वं तेषु केवलमिष्यते। इति।

तान्यनाकराणि। साकरत्वेऽपि द्व्यामुष्यायणस्य प्रतिग्रहीतृकुले साप्तपौरुष-सापिण्ड्याभावप्रतिपादनार्थत्वं केवलदत्तके पूर्वोक्तगौतमीयेन पालककुले साप्तपौरुष-सापिंड्यस्योक्तत्वात्, मानवीयेन च जनककुले सापिंड्यनिवृत्तेरुक्तत्वात्। यस्तु सापिंड्यनिर्णये केषांचिन्मान्यानां लेखः- जनकगोत्रेणोपनयनादिसंस्कृतस्य जनककुले पितृतो मातृतश्च पाञ्चपौरुषं साप्तपौरुषं च सापिंड्यम्। प्रतिग्रहीतुः कुले तु त्रिपुरुषं प्रतिग्रहीतरिमुख्यगौणपितृत्वप्रयोजकस्योत्पादकत्वस्योपनेतृत्वस्य चाभावात्। प्रतिग्रहीतृगोत्रेण संस्कृतस्य तु प्रतिग्रहीत्रादिभिरेव साप्तपौरुषं पाञ्चापौरुषं चेति। तत्र मूलं न विद्मः। किंच—यदि प्रतिग्रहीतर्युत्पादकत्वोपनेतृत्वाद्यभावान्न पितृत्वं कथं तर्हिं त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं प्रतिग्रहीत्रादिश्राद्धादिकर्तृत्वं वा दत्तकस्य। न च पितृत्वव्याप्यं सापिण्ड्यं येन तदभावात्सापिण्ड्याभावः स्यात्। वस्तुतस्तु ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्य इति गौतमादिवचनैः प्रतिग्रहीत्रादिभिः सह सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तमेवेति दिक्।

अथ पुत्रदानप्रतिग्रहविधिः।

तत्रानेकपुत्राणामज्येष्ठदान एवाधिकारः सर्वेषाम्। प्रतिग्रहे त्वजातपुत्राणां मृतपुत्राणां वा स्त्रीणां सधवानां भर्त्तुरनुज्ञया। भर्त्रभावे पित्रादीनाम्। शूद्रेण दौहित्रो भागिनेयो वा

ग्राह्यो नान्यः। अन्यैस्तु संनिहितः सपिण्डस्तदभावे विप्रकृष्टो न त्वन्यजातीय इति। अथ दाता प्रतिग्रहदिने कालादि स्मृत्वाऽस्मदादीनामस्य च पुत्रस्य परस्परं वर्त्तमानपितृ-पुत्रादितत्तासंबन्धनिमित्तकतत्तत्कार्यनिवृत्तये प्रतिग्रहीत्रादीनामस्य च परस्परं पितृपुत्रादितत्त-त्सम्बन्धनिमित्तकतत्तत्कार्यप्रवृत्तये च पुत्रदानं करिष्ये' इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्ति-वाचनमातृकापूजावृद्धिश्राद्धादि कुर्यात्। प्रतिग्रहीता तु प्रतिग्रहदिनपूर्वदिने उपोष्यापरदिने बंधूनाहूय पुत्रप्रतिग्रहं राज्ञे निवेद्य कालादि स्मृत्वा ग्रहीष्यमाणपुत्रस्य तज्जनकादीनां च परस्परं वर्तमानपितृपुत्रादितत्तत्संबंधनिवृत्तयेऽस्मदादीनां च परस्परं पितृपुत्रादितत्त-त्संबन्धनिमित्तकतत्तत्कार्यप्रवृत्तये च पुत्रं प्रतिग्रहीष्य इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्ति-वाचनमातृकापूजावृद्धिश्राद्धाचार्यवरणानि कुंडलांगुलीयकवासोयुगलोष्णीष-मधुपर्कादिभिराचार्यपूजनं च संकल्पपूर्वकं कृत्वा त्रीन्विप्रान्बंधूंश्च भोजयेत्। अथाचार्यः स्वकर्म करिष्य इति संकल्प्य स्थंडिलोल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वाऽन्वाधाने चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वाऽत्र प्रधानमग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैकैकयाऽऽहुत्या अग्निमेकया सूर्यासावित्रीं च षड्भिश्चर्वाहुतिभिर्यक्ष्ये शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्याज्योत्पवनान्तं कुर्यात्। अथ प्रतिग्रहीता दातृनिकटे गत्वा 'पुत्रं देहीति' याचयेत्। दाता तु 'ये यज्ञेनेति' ऋक्पञ्चकमुकत्त्वा कालादि स्मृत्वाऽस्मदादीनामित्यादिप्रवृत्तयइत्यन्तमुक्त्वा 'अमुं पुत्रं यथाशक्त्यलंकृतं तुभ्यमहं संप्रददे' इति वदेत्।'ये यज्ञेनेति' पञ्चानां मानवपुत्रो नाभानेदिष्टो विश्वेदेवा जगती पुत्रदाने विनियोगः। प्रतिग्रहीता तु 'देवस्यत्वे'त्यनेन प्रतिगृह्य स्वशाखोक्तां कामस्तुतिं पठित्वा 'अङ्गादङ्गादित्यृचं च जप्त्वा पुत्रं मूर्धन्याघ्राय वस्त्रादिभिरलंकृत्य मङ्गलशब्दैर्गृहान्तर्नयेत्। अथाचार्य आज्यस्थापनाद्याज्यभागान्तं कृत्वा आज्येनैव व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वा चरुणा जुहुयात्। ''यस्त्वा हृदा वसुश्रुतोऽग्निस्त्रिष्टुप् पुत्रप्रतिग्रहप्रधानचरुहोमे विनियोगः। ॐ यस्त्वा हृदा०। अग्नय इदं न ममेति'' त्यागः। एवमग्रेऽपि। तुभ्यमग्र इत्यस्य सूर्यासावित्रीसूर्यासावित्र्यनुष्टुप्। तुभ्यमग्रे० सूर्यासावित्र्या इदं न मम। सोमो ददिति पञ्चानां सूर्यासावित्री सूर्यासावित्र्यनुष्टुप् विनियोगः प्राग्वत्। ॐसोमो ददत्० ततः स्विष्टकृदादि समापयेत्। इति विधिः।

प्रकृतमनुसरामः। ऋणविभागे विशेषमाह कात्यायनः—

पित्र्यं पित्र्यर्णसंबद्धमात्मीयं वाऽऽत्मना कृतम्।
ऋणमेवं कृतं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सह॥

पित्र्यर्णसंबद्धं पितुर्ऋणापाकरणार्थं कृतम्। आत्मीयं स्वकुटुम्बभरणाद्यर्थमन्येन कृतम्। स एव—

भ्रात्रापितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम्।
विभागकाले देयं तद्रिक्थिभिः सर्वमेव तु।

रिक्थादल्पर्णविषयेऽपि स एव—

ऋणं प्रीतिप्रदत्तं तु दत्त्वा शेषं विभाजयेत्।

प्रदत्तं प्रतिश्रुतम्। नारदः—

यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्त्वर्णं पैतृकं च यत्।
भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता॥

पितृदायः पित्रा प्रतिश्रुतम्। स एव—

धर्मार्थं प्रीतिदत्तं च यदृणं स्वेन योजितम्।
तद्दृश्यमानं विभजेन्न दानं पैतृकाद्धनात्॥

धर्मार्थं प्रीत्या च यद्दत्तं दातुं प्रतिश्रुतं पित्रा, स्वेन योजितं स्वयंकृतं तदृणं दृश्यमानं च द्रव्यं विभजेत्। एतदृणातिरिक्तस्य पैतृकाद्धनाद्दानं नास्तीत्यर्थः। अदृश्यमानशंकायामपि स एव—

दृश्यमानं विभज्येत गृहक्षेत्रं चतुष्पदम्।
गूढद्रव्याभिशंकायां प्रत्ययस्तत्र कीर्त्तितः॥

गृहोपस्करबाह्याश्च दोह्याभरणकर्मिणः।
दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढेऽब्रवीन्मनुः।

कर्मिणो दासाद्याः। अत एव दिव्यप्रकरणेऽस्मिन्विषये कोश एव नियमितस्तेनैव—

शंका विश्वाससंधाने विभागे रिक्थिनां सदा।
क्रियासमूहकर्त्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्॥

अथाविभाज्यम्।

मनुः—

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव मधुपर्किकमेव च॥

व्यासः—

विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत्।
विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिक्थिभिः॥

सौदायिकं च वक्ष्यते। एतच्च पितृद्रव्याविरोधेनार्जितं ज्ञेयम्। तथाच याज्ञवल्क्यः—

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम्।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत्॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च॥

क्रमागतायामुद्धृतायां भुवि विशेषमाह शंखः—

पूर्वनष्टां तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत्क्रमात्॥
यथाभागं लभन्त्यन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम्।
उद्धृतायाश्चतुर्थमंशमुद्धर्त्रे दत्वावशिष्टमुद्धर्त्रा सह विभजेयुः।

मनुः—

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत्।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यालब्धं च यद्धनम्॥

विद्यालब्धं विशिनष्टि कात्यायनः—

परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या।
तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते॥

एतदेव विशदयति स एव—

उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम्।
विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते॥

शिष्यादाचार्यतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात्।
स्वज्ञानशंसनाद्वादात् लब्धं प्राध्ययनाच्च यत्॥

विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते।
शिल्पिष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत्॥

विद्यालब्धकृतं चैव याज्यतः शिष्यतस्तथा।
एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा॥

परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम्।
विद्याधनं तु तद्विद्यान्न विभाज्यं बृहस्पतिः॥

---

१. लग्नकाले इति मुद्रितेषु पाठः।

विद्याप्रतिज्ञया लब्धं शिष्यादाप्तं च यद्भवेत्।
ऋत्विङ्न्यायेन यल्लब्धमेतद्विद्याधनं भृगुः॥

उपन्यासः क्रमजटादीनां संकलितानां पाठः इति मदनरत्ने। सभायां गूढप्रमेयविधृतिरिति केचित्। पणपूर्वमुपन्यस्तमित्यन्वयः। शंसनं प्रख्यापनम्। प्राध्ययनं प्रकृष्टाध्ययनम्। शिल्पिष्वपीति। अयं विद्याधर्मः शिल्पिष्वपि ज्ञेय इत्यर्थः। मूल्याधिकं पारितोषिकम्। ऋत्विङ्न्याय उपदर्शनम्। अत्र सर्वत्रापि विद्याधिगमतया द्रव्यार्जने च पितृद्रव्याविरोधे सत्येवाविभाज्यत्वं विरोधे तु विभाज्यमेव।

अथ एव कात्यायनः—

कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा।
शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः॥

पितृद्रव्यविरोधेऽप्यर्जाकस्यांशद्वयमस्त्येव 'येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्स द्व्यंशमेव हरेत्' इति वसिष्ठोक्तेः। कस्मिंश्चिद्विद्याधने विशेषमाह नारदः—

कुटुंबं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः।
भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन्॥

अश्रुतः अविद्य इति मदनरत्ने। भागं दास्यामीत्यप्रतिश्रुत इति तु युक्तम्। पितृद्रव्याविरोधार्जितेऽपि विशेषमाह गौतमः—स्वमर्जितं वैद्यो वैद्येभ्यः कामं दद्यादिति। विद्यां वेत्तीति वैद्यः। स इच्छया विद्वद्भ्यो भ्रातृभ्यो दद्यादित्यर्थः।

कात्यायनः—

नावैद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित्।
समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्भवेत्॥

वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात्।
पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम्॥

अयं च निषेधोऽविद्यभ्रातृणां धनान्तरसत्त्वे, धनान्तराभावे तु तेभ्योपि देयमेवेति मदनः। पित्रादिदत्तस्याविभाज्यत्वमाह बृहस्पतिः—

पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रापि यद्भवेत्।
तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधने तथा॥

नारदः—

शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत्।
त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च वै पितुः॥

कात्यायनः—

ध्वजाहृतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्स्मृतम्।
संग्रामादाहृतं यच्च विद्राव्य द्विषतां बलम्॥
स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तत् ध्वजाहृतमुच्यते।

स एव—

आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते।
तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः॥
तत्र लब्धं तु यत्किंचिद्धनं शौर्येण तद्भवेत्।

अत्र विशेषमाह व्यासः—

साधारणं समाश्रित्य यत्किंचिद्वाहनादिकम्।
शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः॥
तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः।

सौदायिकस्वरूपमाह व्यासः—

ऊ[1]ढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहादपि।
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम्॥

कात्यायनः—

यल्लब्धं लाभ[2]काले तु स्वजात्या कन्यया सह।
कन्यागतं तु तद्वित्तं शुद्धं वृद्धिकरं स्मृतम्॥
वैवाहिकं तु तद्विद्याद्भार्यया यत्सहागतम्।
धनमेवं विधं सर्वं विज्ञेयं धर्मसाधनम्॥

आदायार्षस्तु गोद्वयमिति प्रकारेण लब्धं कन्यागतम्। अत्रापि विद्याधनवदेव पितृद्रव्याविरोधश्चेदविभाज्यत्वं विद्यादिव्यतिरिक्तप्रकारेण तु लब्धं विभाज्यमेव।

तथा च मनुः—

---

१. कुहया, कुदया, कुव्यहयेति च पाठाः।
२. लग्नकाले इति मुद्रितेषु पाठः।

अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत्।
समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा॥

ईहा कृष्यादिचेष्टा। अपित्र्ये पितृद्रव्यानाश्रयणे।

अन्यदप्यविभाज्यमाह मनुः—

वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते॥

पत्रं वाहनम्। वस्त्रपत्रालंकारा ये येन धृतास्ते तस्यैव सममूल्याश्चेत्। न्यूनाधिकमूलास्तु विभाज्या एव पितृधृतं तु वस्त्रादि तच्छ्राद्धभोक्त्रे देयम्—

वस्त्रालंकारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम्।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत्॥

इति बृहस्पत्युक्तेः। विषमेष्वजादिषु विशेषमाह मनुः—

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत्।
अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते॥

कृतान्नोदके यथासंभवमुपयोज्ये। स्त्रियो दास्यो विषमा यथासंभवं कर्म कारणीयाः। समास्तु विभाज्याः। पित्रवरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः। स्त्रीषु च संसक्तास्वविभाग इति गौतमोक्तेः। योगक्षेमशब्देन मन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्त इति कल्पतरौ। लौगाक्षिस्तु—

क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्वदर्शिनः।
अविभाज्ये तु ते प्रोक्ते शयनासनमेव च॥

इत्याह। तत्र पूर्तं तडागारामादि। इष्टं यागविप्रभोजनादि। तदर्थमविभागदशायां सर्वानुमत्या यद्द्रव्यं येनोत्सृज्य पृथक् स्थापितं तेन द्रव्येण स धर्मस्तेनैव कार्यो नान्येन वा संभूय सर्वैरित्यर्थः। प्रचारो, गृहादिमार्गः। गवादिप्रचारार्था भूश्च। यत्तु शंखलिखितौ–न वास्तुविभागो नोदपात्रालंकारोपयुक्तवाससामिति, यच्च व्यासः—

अविभागः सगोत्राणामासहस्रकुलादपि।
याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः॥ इति,

वास्तुक्षेत्रयोरविभाज्यत्वमाहुस्तद्धर्मवास्तुगोचरक्षेत्रादिपरम्। प्रतिग्रहोपात्तयोस्तयोः क्षत्रियादिविभागप्रतिषेधपरम्। पूर्वोक्तनिषेधात्। अल्पमूल्ययोर्मूल्येन विभागो न स्वरूपत इत्येवं परं वा। वस्त्रादिषु विशेषमाह बृहस्पतिः—

वस्त्रादयो विभाज्या यैरुक्तं तैर्न विचारितम्।
धनं न चेत्समृद्धानां वस्त्रालंकारसंश्रितम्॥

मध्यस्थितमनाजीव्यं दातुं नैकस्य शक्यते।
युक्त्या विभजनीयं तदन्यथाऽनर्थकं भवेत्॥

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्ग्राह्य लेखितम्।
कृतान्नं वा कृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते॥

उद्धृत्य कूपवाप्यंभः स्वानुसारेण भुज्यते।
एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे॥।

वह्वयः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः।
यथाभागानुसारेण सेतुक्षेत्रं विभज्यते॥

प्रचारश्च यथांशेन कर्तव्यो रिक्थिभिः सदा। इति। उद्ग्राह्येति अधमर्णादुद्धृत्येत्यर्थः॥

कात्यायनः—

धनं पत्रनिविष्टं तु धर्मार्थं यन्निरूपितम्।
उदकं चैव दासश्च निबन्धो यः क्रमागतः॥

धृतं वस्त्रमलंकारो नानुरूपं तु यद्भवेत्।
यथाकालोपयुक्तानि तथा योज्यानि बन्धुभिः॥ इति।

धनमिति धर्मांशेनोत्सृज्य पत्रे लिखितमित्यर्थः, उदकं कूपादिगतम्। निबन्धो वृत्तिः। नानुरूपं विभागयोग्यम्। भ्रात्रादिवञ्चनया स्थापितद्रव्यस्य विभागमाह याज्ञवल्क्यः—

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते।
तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः॥

अन्योन्यापहृतं ज्येष्ठकनिष्ठाद्यपहृतम्। यत्तु मनुः—

यो लोभाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातॄन् यवीयसः।
स ज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः॥ इति।

तत्रापि ज्येष्ठपदं दण्डापूपिकनीत्या दायादमात्रोपलक्षकम्। ज्येष्ठस्यापि दोषः किमुत यवीयसामित्यर्थः। अतएव गौतमः—यो वै भागिनं भागात् नुदते च यत एवैनं सपदि चैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयत इति। भागिनं भागार्हं भागान्नुदतेऽपाकरोतिस नुन्न एनं एनं नोत्तारं चयते नाशयति। यदि तं न नाशयति तत्पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीत्यर्थः।

नारदः—

विभक्तेनैव यत्प्राप्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्।
हृतं नष्टं च यल्लब्धं प्रागुक्तं च पुनर्भवेत्। इति॥

प्रागुक्तं दायादमध्ये केनचित्प्रच्छादितं पुनर्भवनेद्विभाग इति शेषः॥

मनुः—

विभागे तु कृते किंचित्सामान्यं यत्तु दृश्यते।
नासौ विभागो विज्ञेयः कर्त्तव्यः पुनरेव हि॥ इति॥

केनचिद्विभागस्यापलापे निर्णायकान्याह याज्ञवल्क्यः—

विभागनिह्नवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः।
विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः॥

यौतकैः पृथक् दत्तैर्गृहक्षेत्रैरितिविशेषणविशेष्यभावः।

नारदः—

विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः।
ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात्॥

स एव—

भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते।
विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक्॥

अत्राविभक्तानामित्येवोद्देश्यसमर्पकम्। भ्रातॄणामिति तु तद्विशेषणत्वादविवक्षितम्। तेन पितृपितामहपुत्रपौत्रपितृव्यभ्रातृपुत्रादिष्वविभक्तेष्वेक एव धर्मः। अत्र देशकालकर्त्रादीनामैक्ये कर्मणोनेकप्रयोगविषयिणी न्यायेन प्राप्तापि तन्त्रताविभक्त-कर्त्तृभेदेऽपि वचनेन बोध्यते। तेन श्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्यस्तावद्धर्मा अविभक्तानां पृथगेव आहवनीयत्वावसथ्यत्वादीनां ससंबन्धिकत्वेन भेदात्। एवं श्राद्धमपि पितृव्यभ्रातृ-पुत्रादीनाममावास्यादौ। देवताभेदात् पृथगेव। भ्रातॄणां निरग्निकानां तन्त्रेणैव दैवतैक्यात्। प्रवासादिना देशभेदे तु पृथगेव। साग्निकानामग्निसाध्यान्यपि पृथगेव। गृहस्थदेवता-पूजावैश्वदेवादि तु तन्त्रेणैव।

अत एव शाकरः—

एकपाकेन वसतामेकं देवार्चनं गृहे।
वैश्वदेवं तथैवैकं विभक्तानां गृहे गृहे॥ इति।

यत्तु पारिजाते आश्वलायनः—

एकपाकेन वसतां विभक्तानामपि प्रभुः।
एकस्तु चतुरो यज्ञान्कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान्॥

अविभक्ता विभक्ताश्च पृथक्पाका द्विजातयः।
कुर्युः पृथक् पृथक् यज्ञान्भोजनात्प्राग्दिने दिने॥ इति।

तत्संसृष्टिपरम्। विभक्तानामप्येकपाकेन वसतामित्यनेन विभक्ता अविभक्ताश्चेत्यनेन च तत्प्रतिपादनात्। अतः संसृष्टिनां कदाचित्पृथक्पाके पृथङ्महायज्ञाः। वाग्यज्ञो ब्रह्मयज्ञः। तत्पूर्वकानित्यतद्गुणसंविज्ञानः। तद्गुणसंविज्ञाने तु वाग्यज्ञेत्याद्यनर्थकम्। प्रथमत्यागे कारणाभावादितिन्यायादेव चतुर्णं प्राप्तिसंभवात्। अतो ब्रह्मयज्ञः पृथगेव कार्यः। इदं तु वचनद्वयं शिष्टैस्तथा नाद्रियते। यानि तु धर्म प्रवृत्तौ वचांसि—

अविभक्ताः सुता पित्रोरेकं कुर्युर्मृताहिकम्।
देशान्तरे पृथक्कुर्युर्दर्शश्राद्धानुमासिकम्॥

ग्रामान्तरं व्रजेयुश्चेदविभक्ताः सदैव हि।
दर्शं च मासिकं श्राद्धं कुर्युः पित्रोः पृथक् पृथक्॥

अविभक्ताः पृथग्ग्रामाः स्वस्वार्जितकधनाशिनः।
कुर्युस्ते भ्रातरः श्राद्धं पार्वणं च पृथक् पृथक्। इति॥

यच्च स्मृतिसमुच्चये—

वैश्वदेवः क्षयाहश्च महालयविधिस्तथा।
देशान्तरे पृथक्कार्यो दर्शश्राद्धं तथैव च॥ इति।

तान्यपि देशान्तरस्थसंसृष्टिविषयाणीति केचित्। वस्तुतस्त्वेतानि निर्मूलान्येव। अथवा देशकालकर्त्रादीनामैक्ये न्यायेन प्राप्ता तन्त्रता, कर्तृभेदे तु वाचनिकी, देशभेदे तु वचनस्य न्यायस्य चाभावात्पृथगेव श्राद्धादीतियुक्तिमूलकानि केनाचित्कृतानीति दिक्।

अन्यान्यपि विभागलिंगान्याह नारदः—

साक्षित्वं प्रातिभाव्यं तु दानं ग्रहणमेव च।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम्॥

दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रप्रतिग्रहाः।
विभक्तानां पृथग् ज्ञेया दानधर्मागमव्ययाः॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिषु।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्॥ इति।

दानग्रहणे ऋणविषये। ते एव दानग्रहणे द्वितीयश्लोकेऽनूद्येते स्पष्टतार्थम्। पश्वादिप्रतिग्रहा विभक्तानां पृथक् पृथगनुष्ठिता एव स्वत्वोत्पादकाः। अविभक्तानां त्वेकेन कृताः परस्यापि स्वत्वजनका इत्यर्थः। दानधर्मो लेख्यादिः। आगमो मूलकलाप्रवेशादिः। बृहस्पतिः—

पृथगायव्ययाधानं कुसीदं च परस्परम्।
वणिक्पथं च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः॥

वणिक्पथं वाणिज्यम्। याज्ञवल्क्यः—

भ्रातृणामथ दंपत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम्॥

एतल्लिङ्गाभावे तु दिव्यम्, 'एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते' इति तेनैवोक्तत्वात्। यत्तु वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

विभागधर्मसंदेहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः।
विभागभावना कार्या न भवेद्दैविकी क्रियाः॥ इति,

तल्लिङ्गान्तरसद्भावापरम्। कथंचिदपि विभक्ताविभक्तसंदेहानपगमे पुनर्विभागामाह मनुः—

विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम्।
पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि॥

विभक्तकृत्यमाह नारदः—

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः।
पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः॥

स्वभावाद्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा।
कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमाशास्ते स्वधनस्य वा। इति॥

धर्मा वैधाः, पञ्चमहायज्ञाद्याः। क्रियाः, वाणिज्याद्या लौकिक्यः। कर्मगुणाः कर्मसाधनानि गृहोपस्कारादीनि। एतेषां पार्थक्येन विभागो लक्ष्यते। ते विभक्ताः परस्परानुमतिं विनापि दानविक्रयादि कुर्युरित्यर्थः। यत्तु बृहस्पतिः—

अविभक्ता विभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः।
एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये। इति॥

तद्द्रव्यांशे विभक्तानामप्यविभक्तक्षेत्राद्युत्पन्नसस्यादिदानादावनुमतिं विनाधिकार-प्रतिषेधार्थमिति मदनः। विभक्ताविभक्तसंदेहनिरासार्थं विभक्तानुज्ञया व्यवहारसौकर्यार्थमिति

विज्ञानेश्वरादयः। स्वेच्छया विभक्तं पुनश्च विवदमानं प्रत्याह स एव—

स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत्।
स राज्ञांशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धकृत्॥

अनुबन्धो निर्बन्धः।

अथ सप्रतिबन्धदायहरणक्रमः।

तत्र विभक्तस्यासंसृष्टिनो धनग्रहणे क्रममाह याज्ञवल्क्यः—

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।
तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः॥ इति॥

पत्नी पतिव्रता धनहारिणी न व्यभिचारिणी।
पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी॥ इति कात्यायनोक्तेः।

विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा।
आयुष्यक्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा। इति हारीतोक्तेः।

प्रजापतिः—

पूर्वं मृता त्वग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम्।
लभेत्पतिव्रता नारी धर्म एष सनातनः॥

अग्निहोत्रमग्नीन्। स एव—

जंगमं स्थावरं वापि कुप्यं हेमरसांबरम्।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकाब्दिकम्॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान्।
पूज्येत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन्स्त्रियः॥ इति।

कुप्यं त्रपुसीसादि। यत्तु बृहस्पतिः—

यद्विभक्ते धनं किंचिदाध्यादि विविधं स्मृतम्।
तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत मृतभर्तृका॥
वृत्तस्यापि कृतेऽप्यंशे न स्त्री स्थावरमर्हति॥ इति।

तद्दुहितृरहितपत्नीपरम्। दुहितृमती तु स्थावरमपि लभत इति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। दायादानुमतिं विना स्थावरविक्रयादिनिषेधपरमिति माधवः।

यत्तु कात्यायनः—

मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभेत कुलपालिका।
यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये॥ इति।

तद्बन्दिचारणाद्यर्थदानादिनिषेधपरम्। अदृष्टार्थदानतदुपयोग्याधमनादि तु भवत्येव। जंगमं स्थावरं चेत्यादिपूर्वोक्तवाक्यात्,

व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता।
दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेत्॥ इति कातीयाच्च।

यदपि स एव।—

अदायकं राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकम्।
अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्॥ इति।

यदपि नारदः—

अन्यत्र ब्राह्मणात्किंचिद्राजा धर्मपरायणः।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः॥ इति।

तदवरुद्धस्त्रीपरम्। पत्नीपदाश्रवणात्। यत्तु नारदः—

भ्रातृणांमप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा।
विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना॥

भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तु॥ इति।

तदविभक्तसंसृष्टमृतस्त्रीपरम्। तत्प्रक्रमे पाठादिति मदनः। कात्यायनः—

स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु ग्रासाच्छादनभागिनी।
अविभक्ते धनांशं तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम्॥

अविभक्तपदं संसृष्टस्याप्युपलक्षकम्। तुशब्दो वाशब्दार्थे। तेन पक्षद्वयम्। तत्रान्त्यः पत्नीपर आद्योऽवरुद्धापर इति मदनः। एतद्व्यवस्थामूलं चिन्त्यम्। तात्विकीं तु व्यवस्थामाह स एव—

भोक्तुमर्हति क्लृप्तांशं गुरुशुश्रूषणे रता।
न कुर्याद्यादि शुश्रूषां चैलं पिण्डं नियोजयेत्॥ इति।

गुरुः श्वशुरादिः। तदिच्छायामंशभाक्त्वम्। अन्यथा ग्रासाच्छादनमात्रमित्यर्थः। स एव—

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिनी।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च सार्हति॥

यत्तु—

एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि।
वस्त्रान्नामासां देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके॥ इति।

तद्भर्तृपरमिति ग्रन्थकर्ता। एवं विधिं पतितत्यागरूपम्। शंकितव्यभिचाराया अपि भरणमात्रमेव।

विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा।
आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा। इति हारितोक्तेः।

कर्कशा शंकितव्यभिचारेति मिताक्षरायाम्। तत्सिद्धं संयता पत्नी धनग्राहिणीति। अनेकास्तु ता विभज्य गृह्णीयुः। तस्या अभावे दुहिता।

अत एव मनुः—

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत्॥

दुहितरोऽनेकाश्चेद्विभज्य गृह्णीयुः। तत्रापि काचिदूढा काचिदनूढा चेदनूढैव—

पत्नी भर्तुर्धनहरा या स्यादव्यभिचारिणी।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा। इति कातीयात्।

ऊढा तु काचित्सधना परा निर्धना चेत्सैव लभेत। स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानाम-प्रतिष्ठितानां चेति गौतमोक्तेः। अप्रतिष्ठिता निर्धनाः। स्त्रीपदं पितुरप्युपलक्षकमिति सांप्रदायिकाः। दुहित्रभावे दौहित्रः—

अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः।
पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः। इति विष्णूक्तेः।

दौहित्राभावे पिता। तदभावे माता। तथाच कात्यायनः—

अपुत्रास्यास्य कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा।
तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राः प्रकीर्तिताः॥

विष्णुश्च—अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि। तदभावे दुहितृगामि तदभावे दौहित्रागामि तदभावे पितृगामि। तदभावे मातृगामि। तदभावे भ्रातृपुत्रगामि। तदभावे सकुल्यगामीति। यत्तु विज्ञानेश्वरः-द्वंद्वापवादके पितरावित्येकशेषे क्रमाप्रतीतावपि तदर्थबोधके विग्रहवाक्ये

मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादपवाद्यद्वंद्वक्रमानुसारात्पितुः पुत्रान्तरसाधारण्यात् मातुस्वत्वसाधारण्याच्चादौ मातुस्तदभावे पितुर्धनग्रहणमूचे तदेतद्वचोविरोधादपास्तं; विग्रहवाक्ये मातृशब्दपूर्वनिपाते एकशेषस्य द्वंद्ववैकल्पिकत्वेन तदपवादत्वे साधारण्यासाधारण्ययोः क्रमनियामकत्वे मानाभावाच्च। मातुरभावे भ्राता सोदरः। तदभावे तत्पुत्रः। यत्तु विज्ञानेश्वरादयः—सोदराभावे भिन्नोदरास्तदभावे सोदरसुता इत्याहुः तन्न। भ्रातृपदस्य सोदरे शक्त्या भिन्नोदरे च गौण्या वृत्तिद्वयविरोधात्। केचित्तु भ्रातर इत्यत्र भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामित्यनुशासनात् भ्रातरश्च स्वसारश्च भ्रातर इति विरूपैकशेषेण भ्रात्रभावे भगिन्य इत्याहुः। तन्न। विरूपैकशेषे मानाभावात्। भ्रातृपुत्रा अपि पितृव्यमरणकाले जीवत्पितृकतयाऽसंजातधनसंबन्धाश्चेदनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पनेतिन्यायेन पित्र्यमंशं पितृव्यान्तरैः सह विभज्य गृह्णीयुः। भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजाः सपिण्डाः। तत्राप्यादौ पितामही, मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनमिति मनूक्तेः। यद्यपीयं मातुरनन्तरं श्रुता तथापि बद्धक्रमभ्रातृपुत्रान्तेषु मध्ये निवेशायोगादागन्तूनामन्ते निवेश इतिवद्भातृपुत्रान्ते निवेश्या। तदभावे भगिनी,

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्। इति मनूक्तेः,

बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा।
यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत्। इति बृहस्पत्युक्तेः,

तस्या अपि भ्रातृगोत्र उत्पन्नत्वेन गोत्रजत्वाविशेषाच्च। सगोत्रता परं नास्ति। न च सात्र धनग्रहणप्रयोजकत्वेनोक्ता। तदभावे पितामहसपत्नभ्रातरौ विभज्य गृह्णीतः। स्वजनकजनकत्वेन स्वजनकजन्यत्वेन च समानप्रत्यासत्तेः। प्रत्यासत्तिसाम्ये पाठक्रमाद्यणुविशेषान्तराभावे चान्यत्राप्येवमेव। तेन तयोरभावे प्रपितामहपितृ-व्यभिन्नोदरभ्रातृपुत्राः विभज्य गृह्णीयुः। सर्वसपिण्डाः समानोदकाश्च प्रत्यासत्तिक्रमेण। तांश्चाह मनुः—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने॥ इति।

सप्तमेऽतीते इत्यर्थः। सोदकाभावे बन्धवः। ते च स्मृत्यन्तरे—

आत्मपितृष्वसुः पुत्राः आत्ममातृष्वसुः सुताः।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः मातुर्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः॥

अत्र क्रमः पाठिक एव।

ननु पत्न्यादीनां सर्वेषां मृतनिरूपितानामेव धनभाक्त्वं बान्धवानामपि तथैवास्तु। अतः कथं पितुर्मातुश्च बान्धवानां धनसंबन्धः। पितुः पितृष्वसुः पुत्रा इत्यादि तु संज्ञासंज्ञि-संबन्धमात्रार्थं न धनसंबन्धार्थमिति चेत्। उच्यते। विनाप्येतद्वचनं पितृमातुलपितृ-पितृव्यादिष्विव पितृमातृबान्धेष्वपि योगेनैव तच्छब्दप्रवृत्तिसंभवे संज्ञासंज्ञिसंबन्धबोधनानर्थ-क्यापत्तिः। तेन बन्धूनुद्दिश्य धनसंबन्धविधौ पितृमातृबन्धुप्रापणेनैव वचोऽर्थवत्ता। बंधूद्देशेनाशौचादिविधावप्येवमेवेति दिक्। बन्धूनामभाव आचार्यस्तदभावे शिष्यः, पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभाव आचार्यस्तदभावेऽन्तेवासीत्यापस्तंबोक्तेः। शिष्याभावे सहाध्यायी। तदभावे श्रोत्रियः। श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्निति गौतमोक्तेः। तदभावेऽन्यो ब्राह्मणः,

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते॥

इति कातीयात्। नारदश्च—

सर्वत्रादायिकं राजा हरेद्ब्रह्मस्ववर्जितम्।
आदायिकं तु ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत्।

बृहस्पतिः—

येऽपुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः।
तेषां धनहरो राजा सर्वस्यापि पतिर्हि सः॥

यत्यादिरिक्थे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

वानप्रस्थयतिब्रह्माचारिणां रिक्थभागिनः।
क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः॥

ब्रह्मचारी नैष्ठिकः। उपकुर्वाणस्य तु पित्रादय एव। धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता। एकतीर्थः एकाश्रमी। धर्मभ्राता चासावेकतीर्थीति कर्मधारयः। आचार्यादीनां प्रातिलोम्येनेति विज्ञानेश्वरः। वनस्थस्य धनमाचार्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वेति विष्णूक्तेरनुलोम्येनेति मदनः। मृतस्य रिक्थग्राहिणां येन केनापि राजपर्यन्तेनौर्ध्वदेहिकं दशाहान्तं कार्यम्। तथाच विष्णुः— यश्चार्थहरः स पिण्डदायी स्मृत इति। निरूपितं चेदं श्राद्धमयूखेऽधिकारिनिर्णये मया।

अथ संसृष्टिनिर्णयः।

तत्र संसर्गमाह बृहस्पतिः—

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः।
पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते॥

अत्र पितृभ्रातृपितृव्यैरेव सह संसृष्टता नान्येन वचनेनुपादानादिति मिताक्षरादिषु विभागकर्तृसमानाधिकरण्येनैव सेति युक्तम्। पित्रादिपदानि तु विभागकर्तृमात्रलक्षकाणि अर्द्धमन्तर्वेदिमिनोत्यर्द्धंबहिर्वेदीतिवत्। अन्यथा वाक्यभेदात्। तेन पत्नीपितामहभ्रातृपौत्रपितृव्यपुत्रादिभिरपि सह संसृष्टता भवति। विभक्तो यः एकत्र स्थितः स संसृष्ट इति सामानाधिकरण्याद्विभक्तभ्रात्रोः पुत्रादीनां न ससंर्गः। विद्यमानं भावि वा धनमावयोः पुनर्विभागावधिसाधारणमित्याकारिका। बुद्धिरिच्छा वा संसर्गः। तत्र संसृष्टिनां पुनर्विभागे विशेषमाह मनुः—

संसृष्टाः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते॥

अत्र समस्तत्र विभागः स्यादित्यनेनैव वैषम्ये निरस्ते पुनर्ज्यैष्ठ्यप्रतिषेधो ज्यैष्ठ्यकृतमेव वैषम्यं नास्ति। संसर्गकालीनद्रव्यन्यूनाधिक्यकृतं तु विभागे वैषम्यमस्त्येवेतिज्ञापनार्थमिति केचित्। ज्यैष्ठ्यमित्यादेरर्थवादमात्रत्वात् द्रव्यन्यूनाधिक्येऽपि सम एव भागः। आचारोप्येवम्। तेनाचारमूलकत्वेऽस्य वचसः संभवति तद्विरुद्धश्रुति-कल्पनमन्याय्यम्। व्यवहारशास्त्रस्य व्याकरणवत्प्रायेणाचारमूलकत्वाच्चेति तु परे।

बृहस्पतिः—

संसृष्टिनां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यधनादिभिः।
प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्व्यंशः शेषाः समांशिनः॥

अर्जकस्य द्वौ भागावित्यनेनैव भागद्वयसिद्धावसंसृष्टविभागे पितृद्रव्यविरोधेनैवार्जने भागद्वयं संसृष्टिभागे तु संसृष्टधनविरोधेनाप्यर्जने भागद्वयमित्यर्थवदेतद्वचनमिति मदनः। संसृष्टिधनहरणाधिकारिणमाह,

याज्ञवल्क्यः—संसृष्टिनस्तु संसृष्टौ सोदरस्य तु सोदरः।

पत्नी दुहितर इत्यादेरपवादोऽयं तेनायमर्थः—संसृष्टिधनहरणाधिकारितावच्छेदकं न पत्नीत्वादि किंतु संसृष्टित्वमिति। यत्तु विज्ञानेश्वरमदनादयोऽपवादस्योत्सर्गसमान-विषयत्वनियमात्पूर्वोक्तस्वर्यातस्यापुत्रस्येत्येतत्पदानुषङ्गाच्चैतदपि पुत्रपौत्रप्रपौत्रहीनविषय-मतस्तादृशमृतसंसृष्टिसन्निहितपत्न्यादिसद्भावेऽप्यन्यः संसृष्ट्येव गृह्णीयादिति, तच्चिन्त्यम्,

तेन विनापि गतौ संभवन्त्यामनुषङ्गे मानाभावात्। समानविषयत्वं तु न सर्वांशेऽपेक्षितं, किंतु यथाकथंचिन्मृतसपिण्डविषयतया। अपुत्रस्येति पदस्यानुषङ्गाभावे स्वर्यातस्येत्यस्याप्यनुषङ्गाभावेन मृतस्येति न लभ्येतेति चेन्न, हीयेतांशप्रदानतः म्रियेतान्यतरो वापीति वक्ष्यमाणमनूक्त्या तल्लाभात्। अनुषङ्गे तु पित्रा सह संसृष्टसंसृष्टिनोः पुत्रयोः पुत्रपौत्रयोर्वा तुल्यांशापत्तिः। स्वपुत्रंप्रत्येतद्वचनाप्रवृत्तेः, तत्र च व्यवहारशास्त्रप्रामाण्यनिदान-व्यवहारविरोधः। नन्वनुषङ्गाभावे सपुत्रं प्रत्यप्येतद्वचनाप्रवृत्तेरसंसृष्टिपुत्रसंसृष्टिभ्रात्रादीनां समवाये भ्रात्रादिरेव लभते न पुत्रादिरिति चेन्न। उत्तरार्धव्याखायायां परिहरिष्यमाणत्वात्। अमुं प्रथमपादार्थमपवदति सोदरस्येति। संसृष्टिनः संसृष्टीत्यनुषज्यते। मृतसंसृष्टिनो धनं संसृष्टिनोः सोदरासोदरयोः समवाये सोदर एव संसृष्टी गृह्णीयादित्यर्थः। उत्तरार्धं 'दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च' इति मृतसंसृष्टिनो द्रव्यविभागकाले तत्पत्न्यामस्पष्टगर्भायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्यांशं तस्मै संसृष्टः पितृव्यादिर्दद्यात्तदसत्वे तु स्वयमेवांशं हरेदित्यर्थः। अत्र पुत्रत्वमात्रं पित्रंशग्रहणाधिकारितावच्छेदकं न विभागोत्तरो-त्पन्नत्वमप्रयोजकत्वाद्गौरवांद्देशान्तरे विभागात्प्रागुत्पन्नेऽज्ञाते चांशानधिकारित्तापत्तेः। अतः पूर्वोत्पिन्नायासंसृष्टिनेऽपि पुत्राय संसृष्ट्यपि पितृव्यादिस्तदंशं दद्यादेव। असंसृष्टिसोदर-संसृष्टिभिन्नोदरयोर्विभज्य धनग्रहणमाह स एव—

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्।
असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः॥ इति।

अत्रान्योदर्यान्यमातृजादिपदैर्न सापत्नो भ्रातैवोच्यते किंतु पितृव्यादिरपि योगाविशेषात्। अन्यथा पितृव्यादिभिः संसर्गप्रतिपादनस्यानर्थक्यापत्तिः। संसृष्टिताप्रयुक्तकार्यान्तराभावात्। असंसृष्ट्यपीति देहलीदीपवत्पूर्वोत्तरपादाभ्यामन्वेति। संसृष्टपदं चावृत्त्या द्रव्यसंसर्गवत उदरसंसर्गवतश्च सोदरस्य बोधकम्। आद्येर्थेऽपिशब्दोऽपि तदनन्तरं बोध्यः। श्लोकान्ते एवकारोऽध्याहार्यः। तदेते वाक्यार्थाः। अन्योदर्यो भिन्नोदरः पत्नीपितृपिता-महसपभ्रातृपितृव्यादिस्संसृष्टी चेद्धनं हरेत्। असंसृष्ट्यप्यन्योदर्यो नेति। तेनान्योदरस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यां संसर्गो धनग्रहणे कारणमुक्तम्। असंसृष्ट्यपि संसृष्ट्याख्यः सोदरो गृह्णीयात्। अनेन सोदरत्वमात्रमेव कारणत्वमुक्तम्। संसृष्टोद्रव्यसंसर्गवान् अन्यमातृज एव केवलं न गृह्णीयात् इति। तेनैकः संसृष्टत्वेन परः सोदरत्वेनेति द्वावपि विभज्य गृह्णीयातामिति निगर्वः। असंसृष्टिसोदरपुत्रे संसृष्ट्यसोदरपुत्रे चायमेव पन्थाः। एवमेवार्थं संसृष्ट्यधिकारे स्पष्टयति मनुः—

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः।
म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते॥

सोदर्या विभजेयुस्ते समेत्य सहिताः समम्।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः॥ इति।

हीयेताश्रमान्तरगतपातित्यादिना। सोदर्या भ्रातर इत्यन्वयः। ये च संसृष्टाः पत्नीपितृपितामहसपत्नभ्रातृपितृव्यादयः। अत्र विशेषमाह प्रजापतिः—

अन्तर्धनं तु यत्किंचित्संसृष्टानां तु तद्भवेत्।
भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः॥

अन्तर्धनं भूनिक्षेपादिना गोपितुं शक्यं सुवर्णरूप्यादि संसृष्टो भिन्नोदरो गृह्णीयात्। भुवं तु सोदरभ्रातरः। गवाश्वादि तु सोदराऽसोदर इत्यर्थः। भिन्नोदरः संसृष्ट्येव गृहाश्वाद्यपीति मदनः। तदेतद्वचनानारूढम्। अन्तर्धनभूमिगवाद्यन्यतरमात्रसत्वे त्वसंसृष्टोऽपि सोदर एवेति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। तत्र मानं चिन्त्यम्। सोदरेष्वपि केचित्संसृष्टिनः परे तु न तत्रापि संसृष्टिन एव गृह्णीयुः सोदरत्वसंसृष्टित्वकारणद्वयसद्भावात्। अत एव गौतमः—संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो रिक्थभागिति।

बृहस्पतिः—

संसृष्टौ यौ पुनः प्रीत्या तौ परस्परभागिनौ॥ इति।

अत्रायं निर्गलितोऽर्थः—पुत्रः पित्रा संसृष्टोऽसंसृष्टो वा कृत्स्नं पित्र्यमंशं गृह्णीयात्। पुत्रत्वस्यैवांशग्रहणाधिकारितावच्छेदकत्वात्। पुत्रेष्वप्येकः संसृष्टः परो न चेत्संसृष्ट एव। संसृष्टिनस्तु संसृष्टित्युक्तेः। संसृष्टपुत्रापुत्रसमवाये पुत्र एव। दद्याच्चापहरेच्चांशमित्यत्र व्याख्यातत्वात् पुत्रभिन्नसंसृष्टपितृभ्रातृपितृव्यादीनां समवाये पितरावेव तत्राप्यादौ माता ततः पितेति मदनः। भ्रातृपितृव्यादयस्तु विभज्यैव गृह्णीयुः। सर्वेषु संसृष्टत्वरूपग्रहणाधिकारितावच्छेदकसद्भावात्। असंसृष्टभ्रातुः संसृष्टपितृव्यसपत्नभ्रात्रादीनां च समवायेऽपि विभज्यैव। असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृज इत्युक्तेः। केवलायाः पत्न्या एव संसृष्टत्वे सैव गृह्णीयात्। संसृष्टिनास्तु संसृष्टीत्युक्तेः। संसृष्ट्यापि तया सहान्येषां संसृष्टिनां समवाये त एव न सा। तथाच संसृष्टिप्रक्रमे शंखनारदौ—

भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा।
विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना॥

भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तु॥

या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्यांशाद्भरणं मतम्।
आ संस्काराद्धरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिः॥

अत्र यथा यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विभजेदित्यत्र हविरभ्युदियादित्यनेनैव हविःप्रत्यवगमान्निर्वापाविवक्षा तथा प्रक्रमादेव मरणप्रव्रज्या-विभागादिषु संसृष्टिनां कर्तृत्वावगमाद्भ्रातॄणामित्यविवक्षितम्। यत्तु संसृष्टिप्रक्रमे शंखः— स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नीति तद्येन पितृव्यभ्रातृपुत्रसपत्नभ्रात्रा सह संसर्गस्तन्मरणोत्तरं संसृष्टिमरणे तदीयासंसृष्टिभ्रात्रादीनां क्रमनियमार्थमिति मदनः। तत्राप्यादौ माता ततः पितेत्यपि स एव। ज्येष्ठा संयता पत्न्यभावे भगिनी। तथा च गुरुः—

या तस्य भगिनी सा तु ततोंशं लब्धुमर्हति।
अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च॥

केचित्तु या तस्य दुहितेति पेठुः। दुहितृभगिन्योरभावेऽनन्तरः सपिण्डः।

अथ स्त्रीधनम्।

मनुः—

अध्यग्न्यध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्॥

षडिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम्, तेन,

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्।
आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम्।

इति याज्ञवल्कीयमादिपदं संगच्छते। विष्णुश्चाधिकमाह—

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यायुपागतम्।
आधिवेदनिकं बंधुदत्तं शुल्कान्वधायकम्। इति॥

अध्यग्न्यादीन्याह कात्यायनः—

विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ।
तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्॥
यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्।
अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम्॥
प्रीत्या दत्तं तु यत्किंचिच्छ्वश्वा वा श्वशुरेण वा।
पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते॥

विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया।
अन्वाधेयं तु तत्प्रोक्तं यल्लब्धं स्वकुलात्तथा॥

गृहोपस्करबाह्यानां दोह्याभरणकर्मणाम्।
मूल्यं लब्धं तु यत्किंचिच्छुल्कं तत्परिकीर्तितम्॥

गृहोपस्कराद्यलाभे तन्मूल्यं कन्यादानकाले कन्यायै दत्तं तच्छुल्कमित्यर्थः। आधिवेदनिकं विवृणोति याज्ञवल्क्यः—

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम्।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत्॥

अर्धमिति यावताधिवेदानिकद्रव्यसमं भवति तावदित्यर्थः। देवलः—

भर्त्रा प्रतिश्रुतं देयमृणवत्स्त्रीधनं सुतैः।

प्रतिश्रुतं स्त्रियै। स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह

कात्यायनः—

पितृमातृपितृभ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै।
यथाशक्त्या द्विसाहस्राद्दातव्यं स्थावरादृते॥

स्थावरातिरिक्तं सहस्रद्वयपणावधि देयमिति मदनः।

व्यासोऽपि—

द्विसाहस्रः परो दायः स्त्रिया देयो धनस्य च।

इदं च द्विसाहस्रावधिकं दानं प्रतिवर्षम्। अनेकवर्षेषु इतोऽधिकमपि, शक्तौ स्थावरमपि च देयमित्यपि स एव। दायादवञ्चनेन दत्ते द्रव्ये धारणमात्रार्थं दत्ते च भूषणादौ स्त्रीस्वत्वं नास्तीत्याह, कात्यायनः—

तत्र सोपधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा।
पित्रा भ्रात्राय पत्या वा न च स्त्रीधनमुच्यते॥

शिल्पप्राप्ते पित्रादिभिन्नसख्यादिप्राप्तेपि स्त्रीधनत्वं नास्तीत्याह

स एव—

प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किंचित्प्रीत्या चैव यदन्यतः।
भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम्॥

यत्तु—

भार्या पुत्रश्च दासश्च निर्धनाः सर्व एव ते।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम्॥ इति।

तदपि शिल्पाद्यर्जितधनपरम्। आधिवेदानिकादिष्वप्यस्वातन्त्र्यपरमिति तु युक्तम्। अत एव मनुः—

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुंबाद्बहुमध्यगात्।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया॥ इति।

निर्हारो व्ययः। कस्मिंश्चिद्धने स्वातन्त्र्यमाह कात्यायनः—

ऊढया कन्यया सार्द्धं पत्युः पितृगृहेऽपि वा।
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धे सौदायिकं स्मृतम्॥

सौदायिकं धनं प्राप्त स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते।
यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम्॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि॥

भर्तृदत्ते स्थावरे तु न स्वातन्त्र्यम्—

भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत्।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते॥ इति नारदोक्तेः

भर्त्रादीनां स्त्रीधनं स्वातन्त्र्याभावमाह स एव—

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च।
अदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः॥

यदि त्वेकतरो ह्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात्।
सवृद्धिकं स दाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात्॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम्।
मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवान् भवेत्॥

मनुः—

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः।
ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत्।
न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते॥ इति।

धृतो भर्त्रादिना तस्यै दत्तः स तया धृत इत्यर्थः। देवलः—

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत्।
भोक्त्री च स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि॥

वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्सवृद्धिकम्।
पुत्रार्तिहरणे वापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हति।

वृत्तिर्जीवनार्थं पित्रादिदत्तं धनम्। लाभो वृद्धिः। मोक्षस्त्यागो दानमिति यावत्। पुत्रपदं कुटुम्बोपलक्षकम्। याज्ञवल्क्यः—

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्रा नाकामो दातुमर्हति॥

अत्रभर्तृग्रहणात्तद्भिन्नेन दुर्भिक्षाद्यापद्यपि स्त्रीधनं न ग्राह्यमित्युक्तम्, धर्मकार्यमावश्यकम्। संप्रतिरोधके बन्धने। क्वचिदकामो दद्यादित्याह देवलः—

अथ चेत्स द्विभार्यः स्यान्न च तां भजते पुनः।
प्रीत्या निसृष्टमपि च पतिर्दाप्यश्च तद्बलात्॥

ग्रासाच्छादनवासानामाच्छेदे यत्र योषितः।
तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिक्थिनस्तदा॥

रिक्थिनः सकाशादित्यर्थः। इदं च साध्वीपरम्। दुष्टा तु न विभागमर्हति। तथा च स एव—

अपकारक्रियायुक्ता निर्मर्यादार्थनाशिका।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च सार्हति॥

स एव—

यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तस्माद् द्रव्यं नियोजयेत्।
स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु॥

स्त्रीमरणोत्तरमन्वाधेयाख्यतद्धनग्रहणं अधिकारिव्यवस्थामाह मनुः—

अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत्।
पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत्॥

प्रजां विशिनष्टि स एव—

जनन्या संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः।
भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः॥

यत्र दुहित्राद्यभावेन पुत्राणामेव साहित्येनाधिकारः प्राप्तस्तत्र तत्साहित्यम्, यत्र तु कन्यानामेवाधिकारः प्राप्तस्तत्र तत्साहित्यमनूद्यते। नतु कन्यापुत्रयोः परस्परमप्राप्तं साहित्यं विधीयत इतिमिताक्षराशयः। परे तु अन्वाधेयभर्तृप्रीतिदत्तविषये कन्यापुत्रयोरपूर्वं साहित्यं विधीयत इत्याहुः।

भगिनीषु विशेषमाह मनुः—

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी।
अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम्॥

तदंशिनी पुत्रसमांशिनी। अप्रत्ता अविवाहिता। तस्याः सत्वे ऊढा मानमात्रं किंचिन्मात्रं लभते इत्यर्थः। अप्रत्ताभावे सधवानां भ्रातृसमोंऽशः। 'भगिन्यो बान्धवैः सार्द्धं विभजेरन्सभर्तृकाः' इति कात्यायनोक्तेः। दौहित्रीभ्योऽपि किंचिद्देयम्—

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः।
मातामह्या धनात्किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्॥ इति मनूक्तेः।

यौतकं त्वनूढानामेव न पुत्राणाम्। तथाच स एव—

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः।

यौतकं विवाहादिकाले पत्या सहैकासने प्राप्तं युतयोर्यौतकमिति निघण्टूक्ते रिति मदनः। अन्वाधेयभर्तृप्रीतिदत्तभिन्ने पूर्वोक्तपारिभाषिके स्त्रीधने तु विशेषमाह गौतमः—स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति। अप्रतिष्ठिता निर्द्धनाः। ब्राह्मणीकन्या तु सपत्नमातुरपि धनं गृह्णीयादित्याह मनुः—

स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन।
ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्॥

वाकारश्चार्थे, तेन विभज्येति लभ्यते। ब्राह्मणीपदं समोत्तमजातिकन्योपलक्षकमिति केचित्, मानं तु तत्र चिन्त्यम्।

दुहितॄणामभावे दुहितृसंततिः।'मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वय' इति नारदोक्तेः। भिन्नमातृकाणां दुहितॄणां दौहित्राणां च अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पनेति न्यायेनांशकल्पना। यत्तु याज्ञवल्क्यः—मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेन्वय इति। तत्राप्यन्वयपदं कन्यासंततिपरमिति केचित्। परे तु दुहित्रभावे पुत्रा एव गृह्णीयुः नारदीये

तच्छब्देन मातुरेव परामर्शादित्याहुः। आचारसंवादी चायं पक्षः। शेषमृणादिति ऋणसमं तन्न्यूनं वा पुत्रा एव गृह्णीयुरिति सांप्रदायिकाः। दुहित्रादीनामभावे पुत्रपौत्राद्या गृह्णीयुः। 'दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रेषु तद्धनम्' इति कात्यायनोक्तेः।

अयं दुहित्रादीनां मातृधनाधिकारः अध्यग्न्यध्याहवनिकमित्यादिपूर्वोक्त-पारिभाषिकस्त्रीधन एव। मातृस्वामिकधनमात्रपरत्वे परिभाषावैयर्थ्यं तेन स्त्रीधनं स्यादपत्यानां स्त्रीधनं दुहितॄणामित्यादीनि पूर्वोक्तानि स्त्रीधनपदवन्ति बृहस्पतिगौतमादि-वचनानि पारिभाषिकपराण्येव। यानि तु स्त्रीधनपदाभावेऽप्येकार्थकानि भजेरन्मातृकं रिक्थमित्यादीनि तान्यप्येतत्पराण्येव। एकमूलकल्पनालाघवात्। यत्तु विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्द्ध्वं रिक्थमृणं सममितियाज्ञवल्क्योक्तं तत्पारिभाषिकातिरिक्तविभाग-कर्त्तनादिलब्धपरम्। तेन पारिभाषिकातिरिक्तं मातृधनं दुहितृसत्वे च पुत्रादय एव लभेरन्। उभयविधसंतत्यभावे तु पारिभाषिकस्त्रीधनं प्रकृत्य विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः।

विवाहभेदेन बान्धवव्यवस्थामाह स एव—

अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि।
दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्॥

भर्तुरभावे तत्कुले तस्याः प्रत्यासन्नो लभते पित्रभावे च पितृकुले तस्याः प्रत्यासन्नः। अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति मनुना मृतनिरूपिताया एव प्रत्यासत्तेर्धनाधिकारितावच्छेदकत्वेनाभिधानात्।

यत्तु मिताक्षरायां भर्त्रभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां पित्रभावे च तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानामिति, तत्रापि तेनास्याः प्रत्यासन्नास्तत्प्रत्यासन्नास्तद्द्वारा तत्कुले प्रत्यासन्ना इति यावदित्येवं व्याख्येयम्। ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपीति विप्रपरम्। तेषामेव तं प्रति धर्म्यत्त्वात्। यस्य तु क्षत्रियादेर्गान्धर्वोऽपि धर्म्यस्तस्य तदूढाधनमपि भर्तुरेव,

तथा च मनुः—

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम्।
अतीतायामप्रजसि भर्तुरेव तदिष्यते॥

यत्वस्यै स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु।
अतीतायामप्रजसि माता पित्रोस्तदिष्यते॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु भर्तुरभावे आसुरादिषु च पित्रोरभावे पारिभाषिक-स्त्रीधनेऽधिकारिण आह,

बृहस्पतिः—

मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः॥
यदासामैरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा।
तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः॥

दुहितृदौहित्र्योरप्यभावोऽत्र बोध्यः। तदभाव एवौरसदौहित्रयोरधिकारात्।

आसुरादिविवाहेषु बन्धुदत्तेषु कात्यायनः—

बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे पुत्रगामि तत्।

शुल्कविषये तु गौतमः—भगिनीशुल्कं च सोदर्याणामूर्ध्वं मातुरिति।

यत्तु शंखः—

शुल्कं च स्वयं वोढेति तद्विवाहात्प्राङ्मृतायां बोध्यम्।

अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम्।

एवं दत्तं शुल्कं मृतायां कन्यायां स्वस्य तस्याः पितुश्च व्ययादवशिष्टं भर्ता गृह्णीयादित्यर्थः।

क्वचिद्विशेषमाह बौधायनः—

रिक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः समम्।
तदभावे तु तन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत्॥ इति।

इदं तु विवाहात्प्राक् मृतायां वाग्दानकालीनमातामहादिदत्तालंकारादिविषयमिति सांप्रदायिकाः।

अथानंशाः।

याज्ञवल्क्यः—

क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः।
अन्धोऽचिकित्स्यरोगश्च भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः॥

तज्जः पतितोत्पन्नः। विभागोत्तरमौषधादिना पुंस्त्वादियुक्तास्त्वंशं लभन्त एव विभक्तोत्पन्नवत्।

मनुः—

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः॥

निरिन्द्रिया घ्राणादिरहिता।

नारदः—

पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादपयात्रितः।
औरसा अपि नैवाशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः॥
दीर्घतीव्रामयग्रस्ता ये जडोन्मत्तपङ्गवः।
भर्तव्याः स्युः कुलस्यैते तत्पुत्रात्वंशभागिनः॥

अपयात्रितः राजद्रोहाद्यपराधेन बंधुभिर्घटस्फोटादिना बहिष्कृत इति मदनः। व्यवसायार्थं समुद्रमध्ये द्वीपान्तरेगतइति तु युक्तम्, द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रह इति तस्य कलौ संसर्गनिषेधात्। राजद्रोहादौ घटस्फोटबहिष्कारयोरविधानाच्च। शंखलिखितौ—अपयात्रिते रिक्थपिंडोदकादीनि व्यावर्त्तन्त इति। वसष्ठिः—अनंशास्त्वा-श्रमान्तरं गता इति नैष्ठिकब्रह्माचारिवानप्रस्थयतयः।

कात्यायनः—

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते।
प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु कर्हिचित्।

सगोत्रादिति सगोत्रेणोढायां तस्यां जात इत्यर्थः। अक्रमोढासुतः क्षेत्रजकानीनादिरिति केचित्। ज्येष्ठायां कन्यायामपरिणीतायां कनिष्ठा कृतविवाहा चेत्तदा ते द्वे अपि अक्रमोढाशब्देनोच्यते इति तु युक्तम्।

तस्य पितृसवर्णत्वेंऽशभाक्त्वमाह स एव—

अक्रमोढासुतो रिक्थी सवर्णश्च यदा पितुः।
असवर्णाप्रसूतश्च क्रमोढायां च यो भवेत्।

प्रतिलोमप्रसूतायां भर्त्राप्युत्पन्नः पुत्रो नांशभाक्।

तथाच स एव—

प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्याः पुत्रो न रिक्थभाक्।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं देयं तद्बन्धुभिर्मतम्॥ इति।

गुणवत्पुत्रान्तरसत्वे दुर्वृत्तस्यांशानर्हतामाह मनुः—

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनमिति।

बृहस्पतिः—

सवर्णजोप्यगुणवान् नार्हः स्यात्पैतृके धने।
तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तत्तु विधीयते॥

उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते सुनः।
अतस्तु विपरीतेन तेन नास्ति प्रयोजनम्॥

एते चानंशा रिक्थग्राहिभिर्यावज्जीवं पोषणीयाः।

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिभिः॥
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यदद्भवेत्॥ इति मनूक्तेः।

अत्यन्तं यावज्जीवं, भर्तव्यास्ते निरंशका इति पूर्वोक्तयाज्ञवल्क्योक्तेश्च। आश्रमान्तरगतपतितपुत्रास्तु न भर्तव्याः।

तथा च वसिष्ठः—

अनंशौस्त्वाश्रमान्तरगताः क्लीबोन्मत्तव्याधिताश्च।

भरणं क्लीबोन्मत्तानामिति। अत्र द्वयोर्भरणश्रवणे इतरयोः परिसंख्यार्थम्। देवलः—

मृते पितरि न क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजडान्धकाः।
पतितस्तदपत्यं च लिङ्गीदायांशभागिनः॥
तेषां पतितवर्जेभ्यो भक्तवस्त्रं प्रदीयते।

लिङ्गी निषिद्धलिङ्गधारी। बौधायनः—

अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्बिभृयुरन्धजडक्लीबव्यसनिव्याधितांश्चाकर्मिणः पतिततज्जवर्जमिति। सन्यासच्युततत्पुत्रा अपि न भरणीया इति मदनादयः। अनंशपुत्रास्तु निर्दोषा भागं लभन्त एव। तेषामेवौरसाः पुत्रा भागहारिणो न तु पतितस्य पतनीये कर्मणि कृते अनन्तरोत्पन्नाः प्रतिलोमासु स्त्रीषूत्पन्नाश्चाभागिनस्तत्पुत्राः इति विष्णूक्तेः। तत्कन्यासु पत्नीषु च विशेषमाह स एव—

सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः।
अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः॥
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च।

व्यभिचारे बहिर्निष्कासनमपोषणं वा, प्रातिकूल्ये बहिर्निष्कासनमेव, भरणं तु कार्यमेवेति मदनादयः।

इति दायभागः।

अथ ऋणादानम्।

तत्र धनिकस्य प्रयोगप्रकारमाह बृहस्पतिः—

परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुलग्नकम्।
लेख्यारूढं साक्षिमद्वा ऋणं दद्याद्धनी सदा॥

यावत्तावकमृणं न शोध्यते तावदेतद्गृहक्षेत्रादेर्दानविक्रयाधिकरणाद्यहं न करिष्यामीति निर्बन्धो बन्धः। लग्नकः प्रतिभूः। स एव—

कुत्सितात्सीदतश्चैव निर्विशंकैः प्रगृह्यते।
चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमतः स्मृतम्॥

कात्यायनः—

ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकल्पिता।
आपत्कालकृता नित्यं दातव्या कारिता तु सा।
प्रतिकालं ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता॥ इति।

प्रतिकालं प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवर्षं वेत्यर्थः।

याज्ञवल्क्यः—

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा॥

अन्यथाऽबन्धके।

व्यासः—

सबन्धे भाग आशीतः षाष्टो भागः सलग्नके।
निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः॥

याज्ञवल्क्यः—

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्।

दद्युरित्युत्तरवाक्यस्थस्यानुषङ्गः।

दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु॥ इति।

विष्णुः—

यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं श्वो दास्यामीति सामकम्।
न दद्याल्लोभतः पश्चाद्दिनाद्वृद्धिमवाप्नुयात्॥

याचितके वृद्धिमाह कात्यायनः—

यो याचितकामादाय तमदत्वा दिशं व्रजेत्।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य धनं वृद्धिमवाप्नुयात्॥

कृत्वोद्धारमदत्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत्।
ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्॥

स्वदेशेऽवस्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित्।
तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत्॥

नारदः—

न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित्।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सार्द्धाद्धि वर्द्धते॥

कात्यायनः—

प्रीतिदत्तं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम्।
याच्यमानामदत्तं चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्॥

पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्वैव दिशं व्रजेत्।
ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्॥

निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्॥

नारदः—

पण्यमूलं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः।
वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः॥

अक्षिकोऽक्षक्रीडासबन्धी। अविवक्षिता अपरिभाषिताः। याज्ञवल्क्यः—

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत्स्वकं धनम्।
मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद्वर्द्धते न ततः परम्॥

बृहस्पतिः—

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके।
धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाह्यलवेषु च॥

शदः, पुष्पमूलफलादि। वाह्यो, बलीवर्दादिः। लवो मेषोर्णाचमरीकेशादिः। यत्तु मनुः—

धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम्॥ इति।

तत्षाड्गुण्यादिनिषेधपरम्।

कात्यायनः—

मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च।
तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फलकैटाविकस्य च॥

कैटं, कीटप्रभवं पट्टदुकूलतसरीवस्त्रादि।

वसिष्ठः—

ताम्रायः कांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च।
त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालाच्चिरकृतस्य तु॥

व्यासः—

शाककार्पासबीजेषु षड्गुणा परिकीर्तिता।

कात्यायनः—

तैलानां चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम्।
वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च॥

विष्णुः—

हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणा सन्ततिः स्त्रीपशूनामिति। पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति। नारदः—

ऋणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः।
देशाचारस्थितिस्त्वन्या यादृशी यत्र तिष्ठते॥

सार्वभौमः सार्वत्रिकः। इदं च द्वैगुण्यादि सकृत्प्रयोग एव कालान्तरेण पुरुषान्तरेण तत्रैव रेकसेकादिना वा प्रयोगान्तरे तु परमवृद्धेरप्यधिका भवति। तथा च मनुः—

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यान्नात्येति सकृदाहिता एकप्रयोगमध्येऽन्तरान्तरा गृह्यमाणेऽपि परमवृद्धेरप्याधिक्यमिति सांप्रदायिका विज्ञानेश्वरादयः।

अथाधिविधिः।

बृहस्पतिः—

आधिर्बन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः।
जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च॥

नारदः—

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा॥

हारीतः—

बन्धं यथा स्थापितो स्यात्तथैव परिपालयेत्।
अन्यथा नश्यते लाभो मूलं नश्येद्व्यतिक्रमात्॥

व्यतिक्रम आधिनाशः। याज्ञवल्क्यः—

गोप्याधिभोगतो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते॥ इति।

हापित उपकाराक्षमतां नीत इत्यर्थः।

कात्यायनः—

अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत्।
भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा न लभेत सः॥

कर्म कारयेदुपयुञ्जीत। कर्मफलं भाटकम्। याज्ञवल्क्यः—

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते।
नष्टो विकृतिं गदतः पूर्ववत्कृत्वा देयः॥

बृहस्पतिः—

भुक्ते त्वसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते।

आधेर्विनाशे तन्मूल्यं दातव्यमित्याह व्यासः—

ग्रहीतृदोषान्नष्टश्चेद्बन्धो हेमादिको भवेत्।
ऋणं सलाभं संशोध्य तन्मूल्यं दापयेद्धनी॥

नारदः—

विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृतादृते।

मनुः—

मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्।

बृहस्पतिः—

दैवराजोपघातेन यत्राधिर्नाशमाप्नुयात्।
तत्राधिं दापयेद्दद्यात्सोदयं वा धनं ऋणी॥

व्यासः—

दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनः क्वचित् ॥ इति।

कात्यायनः—

न चेद्धनिकदोषेण निपतेद्वा म्रियेत वा।
आधिमन्यं स दाप्यः स्यादृणान्मुच्येत नर्णिकः॥

याज्ञवल्क्योपि—

आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्षमाणोऽप्यसारताम्।
यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत्॥

नारदः—

आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जंगमः स्थावरस्तथा।
सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा॥

वसिष्ठोपि—

तुल्यकाले निसृष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि।
येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तरः॥

स एव—

यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ।
विभज्याधिः समस्तत्र भोक्तव्य इति निश्चयः॥

कात्यायनः—

आधिमेकं द्वयोर्यस्तु कुर्यात्तं प्रति यद्भवेत्।
तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्ता चौरदण्डभाक्॥

याज्ञवल्क्यः—

आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे धने यदि न मोच्यते।
काले कालकृतो नश्येत्फलभोगो न नश्यति॥

बृहस्पतिः—

हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले धृतावधौ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य तु॥

व्यासः—

गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालः कृतावधेः।
आवेदयित्वर्णिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम्॥

बृहस्पतिः—

हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके।
द्रव्यं तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम्॥

याज्ञवल्क्यः—

चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम्।
सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्॥

धनिकविश्वासेनाल्पद्रव्यार्थमतिबहुमूल्यः स्थापितश्चेदृणिकविश्वासेन वात्यल्पमूल्योऽपि बहुद्रव्यार्थे स्थापितश्चेच्चरित्रबन्धकम्। अथवा चरित्रं गङ्गादेः स्नानादिपुण्यमाधिकृतं चरित्रबन्धकम्। एतदुभयविधामपि चरित्रबन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति। द्विगुणीभूतमपि द्रव्यमेव देयं नाधिनाश इति। सत्यंकारकृतं तदपि द्विगुणीभूते द्रव्ये न नश्यतीत्यर्थः। स एव—

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत्।
प्रयोजकेऽसति धनं कुलेन्यस्याधिमाप्नुयात्॥
तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः।

उत्तमर्णेऽसन्निहिते तस्य कुलेऽन्यस्य हस्ते सवृद्धिकं धनं दत्त्वाधिर्ग्राह्यः। आधिविक्रयेण तु धनदित्सायां तत्कालं मूल्यं कृत्वा वृद्धिरहितः स्थाप्य इत्यर्थः।

बृहस्पतिः—

क्षेत्राधिकं यदा भुक्तमुत्पन्नमधिकं ततः।
मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाधिं प्राप्नुयादृणी॥

याज्ञवल्क्यः—

यदा तु द्विगुणीभूतमृणामाधौ तदा खलु।
मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने॥

इत्याधिविधिः

अथ प्रतिभूः।

तत्रैविध्यमाह याज्ञवल्क्यः—

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते।

प्रत्ययः समीचीनोऽयमित्युक्त्या विश्वासोत्पादनम्। बृहस्पतिस्तु चातुर्विध्यमाह—

आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत्।
दाताहमेतद् द्रविणमर्पयामीति चापः॥

अर्पयामि दापयिष्यामीत्यर्थः।

कात्यायनः—

नष्टस्यान्वेषणार्थं तु देयं पक्षत्रयं परम्।
यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत्॥

पक्षत्रयमित्युपलक्षणम्। यावान्कालोऽपेक्षितस्तावन्तं दद्यादित्यर्थः। कात्यायनः—

दर्शनप्रतिभूर्ग्राह्यं देशे काले न दर्शयेत्।
निबन्धमावहेत्तत्र दैवराजकृतादृते॥

निबन्धमावहेद्धनिकद्रव्यं दद्यात्।

बृहस्पतिः—

आद्यौ तौ वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम्।
उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा॥

कात्यायनः—

प्रातिभाव्यागतं पौत्रैर्दातव्यं तु न तत्क्वचित्।
पुत्रेणापि समं देयमृणं सर्वत्र पैतृकम्॥

व्यासः—

ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः।
समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः॥

पैतामहमृणं पौत्रो मूलमात्रं दद्यात्प्रातिभाव्यागतं सुतोऽपि मूलमात्रं दद्यात्। इदं तु द्रव्यमगृहीत्वा प्रातिभाव्याङ्गीकारे। द्रव्यग्रहणे प्रातिभाव्याङ्गीकारे तु पुत्रपौत्राभ्यामपि सवृद्धिकं देयम्। तथा च कात्यायनः—

गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत्।
विना पित्र्यधनात्तस्माद्दाप्यः स्यात्तदृणं सुतः॥

याज्ञवल्क्यः—

बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम्।
एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि॥

अहमेव सर्वं दास्यामीति प्रत्येकं प्रतिज्ञा एकच्छाया। तामाश्रितेष्वापत्नेषु धनिकेच्छया यः कश्चिद्दद्यात्। अंशैर्दास्याम इति प्रतिज्ञायां तु तथादेयमित्यर्थः।

कात्यायनः—

एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते।

प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशात्तु मृते सुतः॥

पित्रंशात्पित्रंशानुसारेण,

याज्ञवल्क्यः—

प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिने धनम्।
द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत्॥

बृहस्पतिः—

प्रातिभाव्यं च यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः।
त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लब्धुमर्हति॥

अथोत्तमर्णस्यर्णग्रहणप्रकारः।

बृहस्पतिः—

प्रतिपन्नमृणं दाप्यः सामादिभिरुपक्रमैः।
धर्मोपधिबलात्कारैर्गृहसंरोधनेन च॥

प्रतिपन्नमधमर्णेनाङ्गीकृतम्। उपक्रमैः उपायैः। तान्विवृणोति स एव—

सुहृत्संम्बन्धिसंदिष्टः सामोक्त्यानुगमेन च।
प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदाहृतः॥

इच्छया याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी।
अन्वाहितादि संगृह्य दाप्यते यत्र सोपधिः॥

बद्ध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः।
ऋणिको दायते यत्र बलात्कारः स कीर्तितः॥

पुत्रदारपशून्बद्ध्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम्।
यत्रर्णिको दाप्यतेऽर्थं तदाचरितमुच्यते॥

अनुगमोऽनुसरणम्। प्रायः प्रार्थना। अन्वाहितमन्यस्मै दापितुं दत्तमलंकारादि। धर्मे उपायानां नियममाह

कात्यायनः—

राजानं स्वामिनं विप्रं सांत्वेनैव प्रदापयेत्।
रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेत्॥

वणिजः कर्षकांश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः।
देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान्संपीड्य दापयेत्॥

स एव—

धार्योऽवरुद्धस्त्वृणिकः प्रकाशं जनसंसदि।
यावद्देयं तदादेयं देशाचारस्थितिर्यथा॥

अवरुद्धस्य विण्मूत्रशंकायामवरोधनं निषेधयति स एव—

विण्मूत्रशंका यत्र स्याद्धार्यमाणस्य देहिनः।
पृष्ठतश्चानुगन्तव्यो निबन्धं वा समुत्सृजेत्॥

निबंधं स्वप्रतिनिधिभूतं पुत्रादिकम्। अवरुद्धो दर्शनप्रतिभुवं गृहीत्वा भोक्तुं मोक्तव्य इत्याह स एव—

स कृतप्रतिभूश्चैव मोक्तव्यः स्याद्दिनेदिने।
आहारकाले रात्रौ च निबन्धे प्रतिभूः स्थितः॥

यो दर्शनप्रतिभुवं नाधिगच्छेन्न चाश्रयेत्।
स चारके निरोद्धव्यः स्थाप्यो वाऽऽवेद्यरक्षिणः॥

न चारके निरोद्धव्य आर्यः प्रात्ययिकः शुचिः।
सोऽनिबन्धः प्रमोक्तव्यो निबद्धः शपथेन वा॥

नचाश्रयेन्न दद्यात्। चारके कारागारे रक्षिकानावेद्य स्थाप्यः। प्रात्ययिको विश्वास्यः।

बृहस्पतिः—

पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्ग्राहयेद्धनी।
कारयेद्वा ऋणी लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया।

पूर्णावधौ द्वैगुण्यादिके जाते अत एव शान्तलाभं चोपपद्यते। धनी ऋणमुद्-ग्राह्येद्गृह्णीयात्। वृद्धिमपि मूले प्रक्षिप्य तस्याऽपि वृद्धिकरणं चक्रवृद्धिः।

नारदः—

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात्।
शक्त्यपेक्ष्यमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम्॥

मनुः—

कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकस्याधमर्णिकः।
समोपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः॥

यत्तु याज्ञवल्क्यः—

जातिकर्मपरिक्षीणमृणार्थे कर्मकारयेत्।
ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्॥ इति।

अथ ब्राह्मणपदमुत्कृष्टजातिपरम्।

स एव—

प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत्।
साध्यामानो नृपं गच्छन्दण्डं दाप्यश्च तद्धनम्॥

बृहस्पतिः—

प्रतिपन्नस्य धर्मोऽयं व्यपलापी तु संसदि।
लेख्येन साक्षिभिर्वापि भावयित्वा प्रदाप्यते॥

न रोद्धव्यः क्रियावादी संदिग्धेऽर्थे कथंचन।
आसेधयंस्त्वनासेध्यं दंड्यो भवति धर्मतः॥

आसेधो राजाज्ञयावरोधः। स एव—

प्रदातव्यं यद्भवति न्यायतस्तद्ददाम्यहम्।
एवं यत्रर्णिको ब्रूते क्रियावादी स उच्यते॥

कात्यायनः—

पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम्।
तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं चाप्नुयाद्दमम्॥

बृहस्पतिः—

अनावेद्य तु राज्ञे यः संदिग्धेऽर्थे प्रवर्त्तते।
प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चाप्यर्थो न सिद्ध्यति॥

यमः—

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वा द्विगुणं ततः॥

याज्ञवल्क्यः—

राज्ञाधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम्।
पञ्चकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः॥

दाप्यस्तस्मै। दशकं दशोत्तरं पञ्चकं पञ्चोत्तरम्। दशांशो विंशाशश्चेत्यर्थः। तत्रैतावंशौ राज्ञो अन्यदुत्तमर्णस्येति भावः। दशकग्रहणं निर्धनिकपरं सघने तु विशेषमाह नारदः—

ऋणिकः सघनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वांशं तु विंशकम्॥

शतं प्रति विंशतिरित्यर्थः। अनेकोत्तमर्णानां युगपदुपस्थितौ क्रममाह, याज्ञवल्क्यः—

गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनंतरम्॥

विवादरत्नाकरे कात्यायनः—

नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वकृतं भवेत्।
तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः श्रोत्रियतोऽनु च॥

एकाहे लिखितं पत्रं तत्र कुर्यादृणं समम्।
ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम्॥

यस्य द्रव्येण यत्पुण्यं साधितं यो विभावयेत्।
तद्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा॥
लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्वा दत्वर्णिको धनम्॥

याज्ञवल्क्यः—

धनी वोऽपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम्।

नारदः—

लेख्यं दद्याद्विशुद्धेर्णे तदभावे प्रतिश्रवः।
धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धं स्यात्परस्परम्॥

प्रतिश्रवः प्रतिदानश्रवणाय शुद्धिपत्रम्। ऋणादानेऽधर्मणस्यानिष्टं फलमाह

कात्यायनः—

उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः।
स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे॥

उद्धारः ऋणम्। आदिना याचितनिक्षेपयोर्ग्रहणम । दासो गर्भदासः। मृत्यो मूल्योपात्तः

नारदः—

याच्यमानं न दद्याच्चेदृणं वापि प्रतिग्रहम्।
तद्द्रव्यं वर्द्धते तावद्यावत्कोटिशतं भवेत्॥

ततः कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्मणा।
अश्वः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि॥

प्रतिग्रहं दातुं प्रतिश्रुतम्। व्यासोऽपि—

तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान् म्रियते यदि।
तपश्चैवाग्निहोत्रं च सर्वं तद्धनिनो भवेत्॥

बृहस्पतिः—

ऋणं चात्मीयवत्पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभाजितम्।
पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतस्य च॥

याज्ञवल्क्यः—

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा।
पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे साक्षिभावितम्॥

विंशतिवर्षवयसा पुत्रादिना ऋणं देयमित्याह नारदः—

नार्वाक् संवत्सराद्विंशत्पितरि प्रोषिते सुतः।
ऋणं दद्यात्पितृव्ये च ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा॥

कात्यायनः—

विद्यमानेऽपि रोगार्त्ते स्वगृहात्प्रोषिते तथा।
विंशात्संवत्सराद्देयमृणं पितृकृतं तथा॥

प्रोषितपदं मृतस्याप्युपलक्षकम्। अत एव विष्णुः—धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशाः समाः प्रोषिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम्।

नारदः—

पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः।
विभक्ता अविभक्ता वा यो वा तामुद्वहेद्धुरम्॥

कात्यायनः—

पित्र्यर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत्।
देयं तद्धनिके द्रव्यमृते पुत्रस्तु दाप्यते॥

द्रव्यमृते इति संबन्धः। द्रव्यं विनेत्यर्थः।

बृहस्पतिः—

पित्र्यमेवाग्रतो देयं पश्चादात्मीयमेव च।
तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा॥

याज्ञवल्क्यः—

सुराकामद्यूतकृतं दंढशुल्कावशिष्टकम्।
वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम्॥

बृहस्पतिः—

सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम्।
प्रातिभाव्यं दंडशुल्कशेषं पुत्रं न दापयेत्॥

उशना—

दण्डं वा दण्डशेषं च शुल्कं तच्छेषमेव च।
न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्॥

ऋणदानाधिकारिणां क्रममाह। याज्ञवल्क्यः—

रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च।
पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य ॐक्थिनः॥

क्लैव्यादिदोषयुक्ते पुत्रे विद्यमानेऽपि यो न्यायेन दोषाभावेप्यन्यायेन वा तत्पितृरिक्थं हरते स रिक्थग्राहः। एवमेव परस्त्रीहर्ता योषिद्ग्राहः। [अन्यमाश्रितमन्याश्रितं, अन्याश्रितं मातृपितृसंबंधिद्रव्यं यस्यासावन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्यः अनन्याश्रितद्रव्यः।] अत्रादौ रिक्थग्राहः तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावेऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रः तदभावे पौत्रो मूलमात्रं

तदभावे प्रपौत्रपत्नीकन्यादयो रिक्थिनो द्रव्यग्राहिणाश्चेद्दद्युरित्यर्थः। रिक्थग्रहणाभावे प्रपौत्रेण पत्न्यादिभिश्च न देयम्। रिक्थं चाल्पमपि गृहीतं भूयसोपि ऋणापाकारणे प्रयोजकम्। न तु तत्समं ततोधिकमेव वेति नियमः। पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य रिक्थिनो द्रव्यग्रहणाधिकारिणः पत्नीकन्यादयः पत्यादीनामधमर्णादृणं गृह्णीयुरित्यन्योऽन्तिमपादार्थः।

विष्णुः—

सपुत्रस्य वाप्यपुत्रस्य रिक्थग्राही ऋणं दद्यादिति।

बृहस्पतिः—

स्त्रीहारी च तथैव स्यादभावे धनहारिणः॥

कात्यायनः—

ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवः।
द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत्सुतम्॥

पूर्वं दद्याद्धनग्राहः पुंत्रस्तस्मादनन्तरम्।
योषिद्ग्राहः सुतभावे पुत्रे वात्यन्तनिर्द्धने॥

नारदः—

या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वान्यमाश्रयेत्।
सोऽस्या दद्यादृणं भर्त्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम्॥

कात्यायनः—

निर्द्धनैरनपत्यैस्तु यत्कृतं शौण्डिकादिभिः।
तत्स्त्रीणामपि भोक्ता तु दत्यात्तदृणमेव हि॥

नारदः—

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणाभाग्यो धनं हरेत्।
पुत्रोऽसतो स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः। इति॥

सधनपुत्राभावे स्त्रीहारी ऋणं दद्यादित्यन्तपादार्थः। पूर्वोक्तयाज्ञवल्क्यवाक्यात्।

कात्यायनः—

प्रोषितस्यामतेनापि कुटुंबार्थमृणं कृतम्।
दासस्त्रीमातृशिष्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा भृगुः॥

याज्ञवल्क्यः—

न योषित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता।
तद्यादृते कुटुंबार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा॥

कात्यानः—

देयं प्रतिश्रुतं यत्स्याद्यच्च स्यादनुमोदितम्।

नारदः—

कृतं वा यदृणं कृच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत्पिता॥

याज्ञवल्क्यः—

गोपशौंडिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम्।
ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया॥

स एव—

प्रतिपन्नं स्त्रियां देयं पत्या वा सह यत्कृतम्।
स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति॥

अप्रतिपन्नमपि रिक्थग्राहिणी स्त्री दद्यात्।

तथाच कात्यायनः—

मर्त्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया।
अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं दद्यात्स्थितं स्त्रिया॥

नारदः—

पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत्।
तस्या ऋणं हरेत्सर्वं निःस्वायाः पुत्र एव तु॥

इदं तु रिक्थग्राहपुत्रपरम्। नारदः—

पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम्।
मात्रा वा यत्कुटुंबार्थे दद्युः सर्वेऽपि रिक्थिनः॥

उत्तमर्णतत्पुत्राद्यभावे ऋणदाने प्रकारमाह

नारदः—

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयश्च न चास्ति सः।
निर्वपेत्तत्सुकल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु॥

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिबान्धवाः।
तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत्॥

प्रजापतिरपि—

बन्ध्वभावेऽपि विप्रेभ्यो देयं क्षेप्यं जलेऽपि वा।
जले क्षिप्तं तथाग्नौ च धनं स्यात्पारलौकिकम्॥

यदा तु जलादौ क्षिप्ते धन्यायाति तदासौ प्राप्नोत्येव।

इति ऋणादानप्रकरणम्।

अथ निक्षेपः।

नारदः—

स्वद्रव्यं यत्र विश्रंभान्निक्षिपत्यविशंकितः।
निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः॥

असंख्यातमविज्ञातममुद्रं यन्निधीयते।
तं जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणिकं विदुः॥

बृहस्पतिः—

ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमकुप्याम्बरादिकम्।
तस्मात्पालयतो न्यासं यथैव शरणागतम्॥

स्थापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधि।
तथैव तस्य दातव्यं न देयं प्रत्यनन्तरे॥

न्यासो निक्षेपः। प्रत्यनन्तरः स्थापयितुः सन्निहितः।

मनुः—

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं तमम्॥ इति।

बृहस्पतिः—

भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीत्वा यदि नाशयेत्।
याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यं तत्सोदयं भवेत्॥

भेदः स्वद्रव्यतारतम्यम्। तेन स्वद्रव्येण सहोपेक्षया नाशे न दोषः। याज्ञवल्क्यः—

आजीवन्स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम्।

आजीवन् भोगवृद्ध्यर्थं प्रयोगादिनोपजीवन्। उदयो वृद्धिः।

तस्य विशेषमाह कात्यायनः—

निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च।
याच्यमानं न चोद्दद्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्॥ इति।

मनुः—

निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम्।
तथोपनिधिहर्त्तारं विशेषेणैव पार्थिवः॥

बृहस्पतिः—

दैवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात्।
गृहीतद्रव्यसहितं तत्र दोषो न विद्यते॥

याज्ञवल्क्यः—

न दाप्योऽपहृतं यत्तु राजदैविकतस्करैः।
स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे॥
न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः।

प्रत्यनन्तरः सन्निहितः। प्रमाणं विनाधिकविषये नाभियोज्य इत्यर्थः। सर्वमप्यमुं निक्षेपन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति बृहस्पतिः—

अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सबन्धके।
एव एवोदितो धर्मस्तथा च शरणागते॥

अन्वाहितममुकेन मयि स्थापितं त्वया तस्मै देयमिति पुरुषान्तरहस्तेऽर्पितम्। याचितमुद्वाहादौ शोभाद्यर्थं नीतमलंकारादि। शिल्पिन्यासो हेमकारादिषु कुण्डलार्थं निक्षिप्तम्।

नारदोपि—

एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु।
शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च॥

प्रतिन्यासः स्वामिना यत्र निक्षिप्तं तेनाप्यन्यत्र निक्षिप्तं, राजदैवादिनष्टस्यापि शिल्पिन्यासस्य क्वचित्प्रतिदानमाह,

कात्यायनः—

यश्च संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिष्ठितैः।
तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी दाप्यो दैवागतेऽपि तम्॥

नारदः—

मूल्याष्टभागे हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः।
द्विपादस्तु तृतीयांशश्चतुर्धौतेर्द्धमेव च॥

अर्द्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात्।

याज्ञवल्क्यः—

वसानस्त्रीन्पणान्दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम्।
विक्रयाऽवक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश॥

अवक्रयो भाटकं गृहीत्वान्यत्रार्पणम्। आधानमाधीकरणम्। सुवर्णा दीनामग्नौ ध्मायमाने ह्रासनियममाह स एव—

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते।
अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्चदशायसि॥

इतोऽधिके रूप्यादेः क्षये हेमकारादेर्दण्डः। क्वचिद्वस्त्राद्यर्थतन्तुसमर्पणे वृद्धौ विशेषमाह स एव—

शते दशपलावृद्धिरौर्णकार्पाससौत्रिके।
मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे द्वित्रिपला मता॥

क्वचित्क्षयमाह स एव—

कार्मिके रोमबन्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः।
न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेय वल्कलेषु च॥ इति।

कार्मिके सिद्धघट्टादौ पट्टसूत्रादिना स्वस्तिकाद्याकारनिर्माणे। नियतावधिके शिल्पिन्यस्तेऽवधिमध्ये याचितेऽदत्ते नष्टेऽपि च शिल्पिनो दोषाभावमाह स एव—

यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालं परिनियम्य वा।
याचितोऽर्द्धकृते तस्मिन्नप्राप्ते न तु दाप्यते॥

एत्तद्विपर्ययमाह स एव—

प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोऽपि सन्।
तस्मिन्नष्टे हृते वापि ग्रहीता मूल्यमावहेत्॥

स एव—

यो याचितकमादाय न दद्यात्प्रतियाचितः।
स निगृह्य बलाद्दाप्यो दण्ड्यश्च न ददाति यः॥

इति निक्षेपप्रक्रणम्।

अथास्वामिविक्रयः।

व्यासः—

याचितान्वाहितन्यासं हृत्वा चान्यस्य यद्धनम्।
विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः॥

कात्यायनः—

अस्वामि विक्रयं दानमाधिं वा विनिवर्तयेत्।

अस्वामीति पृथक् पदं क्रियाविशेषणं च। नारदोऽपि—

प्रकाशतः क्रयः शुद्धः क्रेतुः स्तेयं रहःक्रयात्।
अस्वाम्यनुमताद्दासाद्धसतश्च जनाद्रहः॥
हीनमूल्यमवेलायां क्रीणांस्तद्दोषभाग्भवेत्।

तद्दोषश्चौरदोषः। याज्ञवल्क्यः—

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते॥

पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यपञ्चमांशः। नाष्टिकोपन्यस्तसाक्षिणां विरुद्धोक्तौ नष्टद्रव्याद्विगुणं दंडमाह व्यासः—

वादी चेन्मार्गितं द्रव्यं साक्षिभिर्न विभावयेत्।
दाप्यः स्याद्विगुणं दण्डं क्रेता तद्द्रव्यमर्हति॥ इति।

क्रेतुः कृत्यमाह स एव—

मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथंचन।
मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते॥

बृहस्पतिः—

विक्रेता दर्शितो यत्र हीयते व्यवहारतः।
क्रेत्रे राज्ञे मूल्यदण्डौ प्रदद्यात्स्वामिने धनम्॥

कात्यायनः—

मूलानयनकालश्च तत्र देयोऽध्वसंख्यया।
असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्॥

विशोधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किंचन।
अभियोक्ता धनं कुर्यात्प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम्॥

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः।
क्रेत्रा क्रये साधितेऽपि द्रव्यं नाष्टिक एव लभते।

तथा च मनुः—

अथ मूलमनाहार्य प्रकाशक्रयशोधितम्।
अदंड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम्॥

अनाहार्याप्रदर्श्य प्रकाशेन क्रयेण शोधितं द्रव्यमित्यर्थः।

कात्यायनः—

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन्।
यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः॥

बृहस्पतिः—

वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः।
अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः॥

स्वामी दत्त्वार्द्धमूल्यं तु प्रगृह्णीत स्वकं धनम्।
अर्द्धं द्वयोरपि हृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः॥

मरीचिः—

अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्र मूलं न लभ्यते।
हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतृनाष्टिकयोर्द्वयोः॥

निवेशो विक्रेतृस्थलम्।

नारदः—

उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधापि वा।
अनर्पितं तु यो भुंक्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत्॥

उद्दिष्टमनुज्ञातम्। भुक्तभोगं भोगानुरूपकभाटकम्।

याज्ञवल्क्यः—

शौल्ककैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम्।
अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृपः॥

यत्तु मनुः—

प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्।
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्॥ इति।

तच्छ्रोत्रियविप्रस्वामिकद्रव्यविषयम्। स एव—

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः।
दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन्॥ इति

तत्र प्रथमे वर्षे सर्वं दद्यात्। द्वितीये वर्षे द्वादशं भागं गृहीत्वा दद्यात्। तृतीये वर्षे दशमम्। चतुर्थादौ षष्ठमिति। हरेत परतो नृपइत्येतत्स्वामिन्यनागते त्र्यब्दादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञामात्रपरम्। आगते तु स्वामिनि व्ययीकृतमपि देयमिति मिताक्षरायाम्। इदं तु स्वामिनोऽज्ञाने। यदा त्वमुक इदं द्रव्यं विस्मृत्य गत इत्यवधारणं तदा त्रिवर्षादूर्ध्वमपि लभते। राज्ञोऽपि न व्ययाद्यधिकारः। भागं तु किञ्चिद्गृह्णीयादेव।

परस्वामिकनष्टलब्धपशूनामेकदिनरक्षणे भृतिमाह। याज्ञवल्क्यः—

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पंच मानुषे।
महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके॥

भक्षितुं देयमेव। निधिप्राप्तौ याज्ञवल्क्यः—

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः।
विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत्।
अनिवेदितविज्ञानो दाप्यस्तं दण्डमेव च॥ इति।

यदा तु कश्चिच्चिह्नमानादिना स्वकीयं निधिं भावयति तदाऽधिगन्त्रे द्वादशं भागं दत्त्वा स्वयं षष्ठं गृहीत्वा तस्मै दद्यात्। यदाह मनुः—

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः।
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव च॥ इति।

द्वादशस्त्वधिगन्त्रे। चौरहृतं प्रत्याह स एव—

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम्।
राजा तदुपभुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्विषम्॥

यदा त्वहरणेऽशक्तस्तदाऽऽह कृष्णद्वैपायनः—

प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि।
स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीभृता॥ इति।

इति अस्वामिविक्रयनिरूपणम्।

अथ संभूयसमुत्थानम्।

नारदः—

वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्वते।
तत्संभूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्॥

बृहस्पतिः—

बहूनां संमतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः।
करणं कारयेद्वाऽपि सर्वैरेव कृतं भवेत्॥

परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम्।
संदिग्धेऽर्थे वञ्चनायां न चेद्विद्वेषसंयुताः॥

यः कश्चिद्वंचकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये।
शपथैः सोऽपि शोध्यः स्यात्सर्ववादेष्वयं विधिः॥

याज्ञवल्क्यः—

जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभं ह्यशक्तोऽन्येन कारयेत्।
प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम्॥
स तद्दद्याद्विप्लवाच्च रक्षिता दशमांशभाक्।

कात्यायनः—

शिष्यकाभिज्ञकुशला आचार्याश्चेति शिल्पिनः।
एवं द्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम्॥

शिष्यकाः शिष्याः। अभिज्ञा ज्ञानवन्तः। कुशला दक्षाः। आचार्या नूतनमार्गप्रवर्तकाः।

बृहस्पतिः—

हर्म्यं देवगृहं वाऽपि धार्मिकोपस्कराणि च।
संभूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्व्यंशमर्हति॥

स एव—

नर्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः।
तालज्ञो लभतोऽध्यर्द्धो गायनास्तु समांशिनः॥

कात्यायनः—

तेषा चेत्प्रसृतानां च ग्रहणं समवाप्नुयात्।
तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं वहेयुस्ते यथांशतः॥

वणिजां कर्षकाणां च चौराणां शिल्पिनां तथा।
अनियम्यांशकतॄणां सर्वेषामेष निर्णयः॥

इति संभूयसमुत्थानम्।

अथ दत्तामदानिकम्।

नारदः—

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति।
दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत्।।

असम्यगिति क्रियाविशेषणं निषिद्धमित्यर्थः। स एव—

अथ देयमदेयं च दत्तं चादत्तमेव च।
व्यवहारे स विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः॥

अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत्।
निक्षेपं पुत्रदाराश्च सर्वस्वं चान्वये सति॥
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्।

अत्र पुत्रदारान्तेषु स्वत्वाभावात्तद्विषये नांतरिक्षे न दिवीतिवन्निषेधानुवादमात्रम्। एतेन स्वकुटुंबाविरोधेन देयं दारसुतादृत इति याज्ञवल्कीयः पर्युदासोऽपि व्याख्यातः। पुत्रदारेषु स्वत्वाभावः पूर्वमुपपादितः स्वत्वविवादे। एतद्दाने न केवलं व्यवहारासिद्धिः किंतु प्रायश्चित्तमपीत्याहैतानि प्रकृत्य दक्षः—

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः।

मनुः—

अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम्।। इति।

देयमाह बृहस्पतिः—कुटुंबभक्तवसनाद्देयं यतदिरिच्यते।

अवश्यदेयमाह कात्यायनः—

स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम्।
न दद्यादृणवद्दाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्॥

गौतमः

प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति। वृतेर्दानविक्रयौ प्रतिषेधति।

व्यासः—

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भेष्ववस्थिताः।
वृत्तिं च तेऽभिकांक्षंति न दानं न च विक्रयम्॥ इति।

दत्तादत्तभेदानाह नारदः—

दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम्।

पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थाय दत्तं दानविदो विदुः॥

अनुग्रहो धर्मः।

अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः।
तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः॥

बालमूढकास्वतंत्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम्।
कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्॥

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वाऽधर्मसंज्ञिते।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम्॥

रुगुपतापः। भयादिकृतोपतापान्वितैरित्यन्वयः। ताडनादिभयाद्युपतप्तेन दत्तमित्यर्थः। एवं भ्रात्रादिक्रोधाद्व्ययो भवत्विति बुद्ध्याक दत्तम्। व्यत्यासो रूप्यं दातुं प्रवृत्तेन भ्रमात्सुवर्णं दत्तम्। छलयोगतः देवदत्ताय राज्ञा गौर्देयेति ज्ञात्वा गृहीतदेवदत्तवेषायान्यस्मै पात्रभूतायापि दत्ता। आर्त्तो रोगेणास्थिरचित्तः। मत्तो मदनीयद्रव्येण। उन्मत्तो वातादिना। अपवर्जितं दत्तम्। मामकमयं कर्म करिष्यतीति कर्माकुर्वाणाय दत्तम्। अधर्मविनियोके धर्मं करिष्यतीति बुद्ध्या दत्तम्। एतानि परावर्तंते।

कात्यायनः—

कामक्रोधास्वतंत्रार्तक्लीबोन्मत्तप्रमोहितैः।
व्यत्यासपरिहाराय यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत्॥

कामात्परस्त्रीवंचनार्थम्। क्लीबो भीतः व्यत्यासपरिहाराय दत्तमुत्कोच इत्यर्थः।

यस्तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचः स्यात्प्रतिश्रुतः।
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देयं स्यात्कथंचन॥

अथ प्रागेव दत्तं स्यात्प्रतिदाप्यस्ततो बलात्।
दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः॥

उत्कोचस्वरूपमाह स एव—

स्तेयसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकशंसनात्।
दर्शनान्नष्टवृत्तस्य तथाऽसत्यप्रवर्तनात्॥
प्राप्तमेतैस्तु यत्किंचिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते।

मनुः—

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्।
यस्य चाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत्॥ इति।

योग उपाधिः। यस्य चान्यस्यापि कार्यस्य तत्सर्वमुपध्यपगमे परावर्तत इत्यर्थः। कात्यायनः—

स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात्।
अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः॥
अत्र विस्तरो गुरुकृते द्वैतनिर्णये द्रष्टव्यः।

इति दत्ताप्रदानिकनिर्णयः॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषा।

नारदः—

अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते।
अशुश्रूषाभ्युपेत्येतद्विवादपदमुच्यते॥

तत्र शूश्रूषकत्रैविध्यमाह बृहस्पतिः—

आयुधी तूत्तमः प्रोक्तो मध्यमस्तु कृषीवलः।
भारवाहोऽधमः प्रोक्तस्तथा च गृहकर्मकृत्॥

नारदः—

सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात्कुटुंबस्य तथोपरि।
सोऽपि कर्मकृतो ज्ञेयः स च कौटुंबिकः स्मृतः॥

कात्यायनः—

स्वतंत्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भृगुः।
त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचित्॥

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः।
राजन्यवैश्यशूद्राणां त्यजतां हि स्वतंत्रताम्॥

नारदः—

वर्णाना प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते॥

कात्यायनः—

प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः।
निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रिये भृगुः॥

क्षत्रग्रहणं विट्शूद्रयोरुपलक्षणम्। विप्रनिर्वासप्रकारमाहतुर्दक्षनारदौ—

परिव्रज्यां गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति।
श्वपदेनांकयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवासयेत्॥

कात्यायनः—

सवर्णेऽपि तु विप्रे तु दासत्वं नैव कारयेत्।
शीलाध्ययनसंपन्ने तदूनं कर्म कामतः॥
तत्रापि नाशुभं किञ्चित्प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः।

मनुः—

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ।
बिभृयादानृशंस्येन स्वामिकर्म तु कारयेत्॥

स्वामिकर्म उत्तमं तद्योग्यमित्यर्थः॥

कात्यायनः—

आदद्याद्ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीयात्तथैव च।
राज्ञा तदकृतं कार्यं दंड्याः स्युः सर्व एव ते॥
कामात्तु संश्रितां यस्तु कुर्याद्दासीं कुलस्त्रियम्।
संक्रामयेत वाऽन्यत्र दण्ड्यस्तच्चाकृतं भवेत्॥
बालधात्रीमधात्रीं च दासीमिव भुनक्ति यः।
परिचारकपत्नीं च प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्।

विष्णुः—

यस्तूत्तमं वर्णं दास्येऽभियोजति तस्योत्तमसाहसो दंडः।

कात्यायनः—

विक्रोशमानां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति।
अनापदिस्थः शक्तः सन्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्॥

दासभेदानाह नारदः—

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः।
अनाकालभृतस्तद्वादाहितः स्वामिना च यः॥

मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पंचदश स्मृताः॥

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते।
प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम्॥

विक्रीणीते स्वतंत्रः सन् य आत्मानं नराधमः।
स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते॥

यो वैषां स्वामिनां कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात्।
दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च॥

याज्ञवल्क्यः—

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम्॥

नारदः—

अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत्।
आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत्॥

ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते।
तवाहमित्युपगतो युद्धे प्राप्तः पणे जितः।
प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरन्नल्पकर्मणा॥
कृतकालव्यपगमात्कृतो दासो विमुच्यते।
भक्तस्योपेक्षणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते॥
निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाभृतः॥ इति।

प्रतिशीर्षः प्रतिनिधिः। वडवा दासी।

याज्ञवल्क्यः—

बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते॥

नारदः—

तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतंत्रः प्रयच्छति।
न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्॥

अस्वतन्त्रः परदासः। अस्मिन्प्रकरणे दासपदगतपुंस्त्वस्याविवक्षितत्वाद्दास्यामप्येष सर्वो विधिर्ज्ञेयः। तत्र दासीत्वविमोककारणमाह कात्यायनः—

स्वां दासीं यस्तु संगच्छेत्प्रसूता च भवेत्ततः।
अवेक्ष्य बीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा॥

बीजपत्यम्। गुणवदवेक्ष्येत्यर्थः। नारदः—

स्वदासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः।
स्कंधादादाय तस्यासौ भिंद्यात्कुंभं सहांभसा॥

साक्षाताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरेत्।
अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुत्वं तमथोत्सृजेत्॥

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वान्यनुग्रहपालितः।
भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सताम्॥

कात्यायनः—

दासेनोढा त्वदासी या साऽपि दासीत्वमाप्नुयात्।
यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्या स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः॥

दासस्य तु धनं यत्स्यात्स्वामी तस्य प्रभुर्मतः ॥ इति।

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषा।

अथ वेतनादानम्।

नारदः—

भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः।
वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्॥

याज्ञवल्क्यः—

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः।
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता॥

एतदल्पायासपरम्। आयासबहुत्वे तु बृहस्पतिः—

त्रिभागं पंचभागं वा गृह्णीयात्सीरवाहकः।
भक्ताच्छादभृतः सीराद्भागं गृह्णीत पंचमम्॥

जातसस्यात्त्रिभागं तु प्रगृह्णीयादथाभृतः।
भक्ताच्छादभृतोऽन्नवस्त्रदानेन पोषितः॥

नारदः—

कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात्।
भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमाप्नुयात्॥

मनुः

भृतोऽनार्तो न यः कुर्याद्दर्पात्कर्म यथोदितम्।
स दण्ड्यः कृष्णलानष्टौ न देयं चास्य वेदनम्॥

स एव—

यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत्।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः॥

आर्तस्त कुर्यात्स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः।
सुदीर्घस्यापि कालस्य स्वं लभेतैव वेतनम्॥।

विष्णुः—

भृतकश्चापूर्णे काले त्यजन्सकलमेव मूल्यं जह्याद्राज्ञे च पणशतं दद्यादिति। स एव स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात्तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात्पणशतं च राज्ञेऽन्यत्र भृतकदोषात्। वृद्धमनुः—

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितम्।
न दु दाप्यो हृतं चौरर्दग्धमूढं जलेन वा॥

द्रोहो द्वेषः। ऊढमपहृतम्। याज्ञवल्क्यः—

प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम्।
प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन्॥

वृद्धमनुः—

पथि विक्रीय तद्भांडं वणिग्भृत्यं त्यजेद्यदि।
अथ तस्यापि देयं स्याद्भृतेरर्धं लभेत सः॥

कात्यायनः—

यथा च पथि तद्भाण्डमासिध्येत ह्रियेत वा।
यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतो भृतिम्॥

त्यजेत्पथ्यसहायं यः श्रान्तं रोगार्तमेव वा।
प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं ग्रामे त्र्यहमपालयन्॥

आ सिद्ध्येत राजाज्ञयाऽवरुद्ध्येत। बृहस्पतिः—

प्रभुणा विनियुक्तः सन्मृतको विदधाति यः।
तदर्थमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराध्नुयात्॥

कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्वेतनं चानुरूपतः॥ इति।

नारदः—

अनयन्भाटयित्वा तु भाण्डं च यानवाहने।
दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वामर्धपथे त्यजन्॥

यानं रथादि। वाहनं साक्षादश्वादि। कात्यायनः—

हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः।
नार्पयेत्कृतकृत्यः संस्तावद्दाप्यः स भाटकम्॥

नारदः—

परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम्॥

स्तोभादिना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः।
यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिताः॥
विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्।

स्तोमो भाटकम्।

इति वेतनादानम्॥

अथ संविद्व्यतिक्रमः।

नारदः—

पाखंडिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते।
समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्॥

पाखंडिनः वेदमार्गविरोधिनो वाणिज्यादिकराः। नैगमास्तदविरोधिनः। आदिपदेन त्रैविद्या गृह्यन्ते। तत्र राजकृत्यमाह बृहस्पतिः—

वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः।
आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्॥

अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्याद्गृहभूमयः।
मुक्तभाव्याश्च नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने॥

न आच्छेद्यो ग्राह्यः करो याभ्यस्ता अनाच्छेद्यकराः। मुक्तभाव्या मुक्तमुत्सृष्टं भाव्यं भूम्यादिफलं यासां ता इत्यर्थः। तेषां च श्रोत्रियादीनां धर्ममाह याज्ञवल्क्यः—

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्।
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः॥

नारदः—

पाखंडिनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु।
संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदेषु च॥

नानाजातीयानामेकजातीयं कर्म कुर्वतां संघाताः श्रेणयः। तेषामेव भिन्नजातीयं कर्म कुर्वतां संघाः पूगाः। व्राताः ज्ञातिसंबंधिबंधूनां संघाताः। त एव कुलानीत्यप्युच्यंते। पाखंडिनो नैगमाश्च व्याख्याताः। एतेषां पाखंड्यादीनां व्रातान्तानां संघा गणाः। एतेषां समयभेदे दंडमाह याज्ञवल्क्यः—

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लंघयेच्च यः।
सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्॥

इति संविद्व्यतिक्रमः।

अथ क्रीतानुशयः।

नारदः—

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते।
क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते॥

पुण्यपरीक्षावधिमाह स एव—

त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत पंचाहाद्वाह्यमेव तु।
मुक्तावज्रप्रवालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम्॥

द्विपदामर्धमासं च पुंसां तद्द्विगुणं स्त्रियाः।
दशाहं सर्वबीजानामेकाहं लोहवाससाम्॥

कात्यायनः—

भूमेर्दशाहेऽनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेव वा।

बृहस्पतिः—

अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु यदि संजायते क्वचित्।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्॥

कात्यायनः—

अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम्।
क्रीतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु ॥

स्वपरीक्षया गृहीते तु नारदः—

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यवीक्षितम्॥

द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत्।
द्विगुणं तत्तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत्॥

नारदः—

परिभुक्तं तु यद्वासः कृष्णरूपं मलीमसम्।
सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः॥

इति क्रीतानुशयः।

अथ विक्रीयासंप्रदानम्।

नारदः—

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते।
विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते॥

याज्ञवल्क्यः—

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति।
सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्लाभं च दिगागते॥

दिक् देशांतरम्। तल्लाभो देशांतरीयपण्यलाभः। सोदयं सलाभम्।

स एव—

राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः॥

स एव—

हानिश्चेत्क्रेतृदोषण क्रेतुरेव हि सा भवेत्।

नारदः—

दीयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च यः क्रयी।
विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयात्॥

याज्ञवल्क्यः—

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्येन येन वा।
अस्वतंत्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेत्॥

अयं च सर्वोऽपि विधिर्मूल्ये दत्ते तुभ्यमेव देयं नान्यस्य इति विक्रेत्रा समये कृते बोध्यः।

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः।
अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः॥ इति नारदोक्तेः।

सदोषपण्यविक्रये याज्ञवल्क्यः—

ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणीताविचक्षणः।
तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा॥

इति विक्रीयासंप्रदानम्।

अथ स्वामिपालविवादः।

पालदोषेण पश्वादिनाशे याज्ञवल्क्यः—

पालदोषविनाशे तु पाले दंडो विधीयते।
अर्धत्रयोदशपणः स्वामिने द्रव्यमेव च॥

द्रव्यं गवादि। पश्वादिमरणनिश्चयात्मकमाह मनुः—

कर्णौ चर्म च बालांश्च बस्तिं स्नायु च रोचनाम्।
पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वंकाभिदर्शने॥

अंकः श्रृंगादीति मदनः। गवादिप्रचारार्थभूभागमाह याज्ञवल्क्यः—

धनुःशतं परीणाहो ग्रामाद्ग्रामान्तरं भवेत्।
द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम्॥

परीणाहो गवादिप्रचारार्था भूः। अयमेव परीहारः।

धनुः शतं परोहारी ग्रामस्य स्यात्समन्ततः॥ इति मनूक्तेः।

अनेककारुकृषीवलयुक्तो ग्रामः सर्वटः। बहुकंटकसंतान इति केचित्।

परसस्यादिभक्षणे पशुस्वामिनो दंडमाह याज्ञवल्क्यः—

माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी।
दंडनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम्॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणो दमः।
सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रमहिषीसमम्॥

यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम्।
गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दंडमर्हति॥

विवीतं तृणकाष्ठादिसंचयस्थलम्, एतदपवदत्युशना अदंड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च।

व्यासः—

आक्रम्य च द्विजैर्भुक्तं परिक्षीणैश्च बान्धवैः।
गोभिश्च नरशार्दूल वाजपेयाद्विशिष्यते॥

उशना—

गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति नाश्नन्ति त्रिदिवौकसः॥

इति स्वामिपालविवादः।

अथ सीमाविवादः।

सीमाज्ञानोपायनाह बृहस्पतिः—

करीषास्थितुषाङ्गारशर्कराश्मकपालिकाः ।
सिकतेष्टकगोबालकार्पासास्थीनि भस्म च॥
प्रक्षिप्य कुंभेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्।

अत्र साक्षिणां विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा।
रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः॥

नारदः—

नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि।
गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता॥

बृहस्पतिः—

ज्ञातृचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसंमतः।
रक्तमाल्यांबरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि।
सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः॥

कात्यायनः—

सीमाचंक्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च।
त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते॥

मनुः—

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयंते सत्यसाक्षिणः।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्यास्तु द्विशतं दमम्॥

नारदः—

अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ता सीमनिर्णये।
सर्वे पृथक्पृथग्दंड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्॥

कात्यायनः—

बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि।
कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम्॥

याज्ञवल्क्यः—

अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्तिता॥

मनुः—

सीमायामविषह्यायां स्वयं राजा च धर्मवित्।
प्रादिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः॥

स एव—

निवेशकालादारभ्य गृहद्वारापणादिकम्।
येन यावद्यथा मुक्तं तस्य तन्न विचालयेत्॥

कात्यायनोऽपि—

मेखलाभ्रमनिष्कासगवाक्षान्नोपरोधयेत्।
प्रणालीं गृहवास्तुं च पीडयन्दंडभाग्भवेत्॥

मेखला भित्तिमूलबंधः। भ्रमो, जलनिर्गमः। निष्कासो हर्म्यादिविनिर्गतकाष्ठादि-निर्मितमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थलमिति मदनः। भूमिनिष्कास इति क्वचित्पाठः। धूमनिर्गमार्थं गवाक्षादीति तदर्थः। आदिपदेन परभित्त्यादि। स एव—

निवेशसमयादूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन।
दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात्परवेश्मसु॥

बृहस्पतिः—

वर्चःस्थानं वह्निचयं गर्तोच्छिष्टांबुसेचनम्।
अत्यारात्परकुड्यास्य न कर्तव्यं कथंचन॥

वर्चःस्थानं शौचस्थानम्। अत्यारादतिसमीपे। कात्यायनः—

विण्मूत्रोदकसेकं च वह्निश्वभ्रनिवेशनम्।
अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत्॥

बृहस्पतिः—

यांत्यायांति जना येन पशवश्चानिवारिताः।
तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित्॥

नारदः—

अवस्करस्थलश्वभ्रभ्रमस्यंदनिकादिभिः।
चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गान्न रोधयेत्॥

कात्यायनः—

सर्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः।
अनिषिद्धा यथाकालं राजमार्गः स उच्यते॥

बृहस्पतिः—

यस्तत्र संकरं श्वभ्रं वृक्षारोपणमेव वा।
कामात्पुरीषं कुर्याच्च तस्य दंडस्तु मापकः॥

मनुः—

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि।
स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत्॥

कात्यायनः—

तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत्।
अमेध्यं शोधयित्वा तु दंडयेत्पूर्वसाहसम्॥

याज्ञवल्क्यः—

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा।
क्षेत्रस्य हरणे दंडा अधमोत्तममध्यमाः॥

मनुः—

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्।
शतानि पंच दंड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः॥

कात्यायनः—

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः।
फलं पुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्॥

स एव—

अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिताः।
स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिताः॥

याज्ञवल्क्यः—

स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत्।
उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः॥

स एव—

न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः।
परभूमिं हरेत्कूपः स्वल्पक्षेत्रे बहूदकः॥

न निषेध्य इत्यनुषंगः। नारदोपि—

परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते।
महागुणोऽल्पदोषश्चेद्वृद्धिरिष्टा क्षये सति॥

नारदः—

पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः।
सेतुं प्रवर्त्तयेद्यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत्॥

व्यासः—

क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत्।
स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दण्डं च तत्समम्॥

शदं क्षेत्रोत्पत्त्यर्हफलम्।

इति सीमावादः।

अथ वाक्पारुष्यम्।

बृहस्पतिः—

देशग्रामकुलादीनां क्षेपः पापे नियोजनम्।
द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते॥

भगिनीमातृसंबन्ध उपपातकशंसनम्।
पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः॥

अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम्।
पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रमर्माभिघट्टनम्॥ इति।

द्रव्यं विना द्रव्यवैशिष्ट्यं विना केवलं वाक्कृतमेवेत्यर्थः। अभिघट्टनमुद्घाटनम्। विष्णुः समवर्णाक्रोशने द्वादशपणान्दंड्यः।

स्मृत्यन्तरे—

पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः।
विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात्समस्तयोः॥

नारदः—

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक्।
पश्चाद्यः सोऽप्सत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः॥

मनुः—

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दंडामर्हति।
वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति॥

बृहस्पतिः—

विप्रे शतार्धं दंडस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने।
विशस्तथाऽर्धपंचाशच्छूद्रस्यार्धत्रयोदश॥

शूद्रविषये स एव—

धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वितः।
आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दंड्यते॥

मनुः—

मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम्।
आक्षारयन् शतं दाप्यः पंथानं चाददद्गुतरोः॥

भ्राता ज्येष्ठः पित्रादिसाहचर्यात्। मात्रादीनां सापराधत्वे जायायाश्च निरपराधत्वे दंड इति मिताक्षरादिषु। याज्ञवल्क्यः—

बहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः।
शक्तस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दंडनीयः पणान्दश।
तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु॥

स एव—

अभिगंताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च।
शपंतं दापयेद्राजा पंचविंशतिकं दमम्॥

स एव—

त्रैविद्यनृपदेवानां दंड उत्तमसाहसः।

नारदः—

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरेति वा पुनः।
वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत्॥

याज्ञवल्क्यः—

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनागेन्द्रियरोगिणाम्।
क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश॥

उशनाः—

मोहात्प्रमादात्संघर्षात्प्रीत्या वोक्तं मयेति यः।
नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दंडार्द्धं तस्य कल्पयेत्॥

इति वाक्पारुष्यम्।

अथ दण्डपारुष्यम्।

नारदः—

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः।
भस्मादिभिश्चोपघातो दंडपारुष्यमुच्यते॥

बृहस्पतिः—

आक्रुष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन्।
हत्वाऽपराधिनं चैव नापराधी भवेन्नरः॥ इति।

कात्यायनः—

कर्णघ्राणपदाक्षीणि जिह्वाशिश्नकरस्य च।
छेदने चोत्तमो दंडो भेदने मध्यमो भृगुः॥

याज्ञवल्क्यः—

भस्मपंकरजः स्पर्शे दंडो दशपणः स्मृतः।
अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः॥

समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च।
हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम्॥

पार्ष्णिः पादपश्चाद्भागः। कात्यायनः—

छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः।
षड्गुणः कायमध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः॥

याज्ञवल्क्यः—

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ।
परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः॥

स एव—

पादकेशांशुककरोल्लुंचनेषु पणान्दश।
पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः॥

शोणितेन समं दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः।
द्वात्रिंशतं पणान्दंड्यो द्विगुणो दर्शनेऽसृजः॥

पीडेत्यादि अंशुकेनावेष्ट्य दृढमाकृष्य पादेनाध्यासे शतमित्यर्थः। स एव—

करपाददतो भंगे भेदने कर्णनासयोः।
मध्यो दंडो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा॥
विप्रपीडाकरं छेद्यमंगमब्राह्मणस्य तु।
उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्धिकः॥

मनुः—

येन केनचिदंगेन हिंस्याच्छ्रेयांसमंत्यजः।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्॥
पाणिमुद्यम्य दंडं वा पाणिच्छेदनमर्हति।

कात्यायनः—

वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रातिलोम्यानुलोमतः।
तथैव दंडपारुष्ये पात्या दंडा यथाक्रमम्॥

विष्णुः—एकं बहूनां निघ्नतां प्रत्येकश उक्तो दंडो द्विगुणः। कात्यायनः—

देहेंद्रियविनाशे तु यथा दंडं प्रकल्पयेत्।
तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः॥

तुष्टिकरं ताडिततोषकरम्। समुत्थानमौषधादिमूल्यं च पंडितैरभिज्ञैः कल्पितं देयमित्यर्थः। पशुताडनादौ याज्ञवल्क्यः—

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखांगच्छेदने तथा।
दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात्॥
लिंगस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च।
महापशुषु चैतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः॥

वृक्षोपघाते मनुः—

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा।
तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा॥

इति दण्डपारुष्यम्।

अथ स्तेयम्।

तदुपयोगितया त्रिविधं द्रव्यमाह नारदः—

मृद्भांडासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत्।
शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम्॥
वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा।
हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं ब्रीहियवादि च॥
हिरण्यरत्नकौशयं स्त्रीपुंगोगजवाजिनः।
देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्॥

तत्र प्रकाशतस्करांस्तावदाह स एव—

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवंचकः।
दैवोत्पातकराः क्षुद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः॥
अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः।
प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

प्रकाशवंचकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः।
उत्कोचकाः सोपधिका वंचकाः पापयोषितः॥

प्रतिरूपकराश्चैव मंगलादेशवृत्तयः।
इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि॥

बृहस्पतिः—

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रय पुनः संस्कृत्य विक्रयी।
पण्यं तद्द्विगुणं दाप्यो वणिग्दत्तं च तत्समम्॥

अज्ञातौषधिमंत्रस्तु यस्तु व्याधेरतत्ववित्।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चोरवद्भिषक्॥

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभाव्यहारश्च ये।
गणका वंचकाश्चैव दंड्यास्ते कितवाः स्मृताः॥

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः।
विश्वस्तवंचकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते॥

ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातविदित्वा तथा नृणाम्।
शकुनादि च ये ब्रूयुर्विनेयास्ते प्रयत्नतः॥

दंडाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयंति ये।
हिंसन्ति छद्मना नृणां वध्याास्ते राजपूरूषैः॥

स्वल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयंति बहुमूल्यताम्।
ये चाज्ञकान्वंचयंति दंड्यास्तेऽर्थानुसारतः॥

हेमरत्नप्रवालाद्यान्कृत्रिमान्कुर्वते तु ये।
क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा च द्विगुणं दमम्॥

मध्यस्था वंचकाः स्युश्चेद्रागलोभादिना यदा।
साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम्॥

व्यासः—

साधनाद्यन्विता रात्रौ यदि प्रच्छन्नचारिणः।
अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः॥

स एव—

उत्क्षेपकः संधिभेत्ता पांथुमुद्ग्रंथिमोचकः।
स्त्रीपुंगोऽश्वपशुस्तेयी चौरो नवविधः स्मृतः॥

संधिर्भित्यादेः। याज्ञवल्क्यः—

उत्क्षेपकग्रंथिभेदौ करसंदंशहीनकौ।
कार्यौ द्वितीयापराधे करपादविहीनकौ॥

संदंशः तर्जन्यंगुष्ठौ। मनुः—

संधिं भित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वंति तस्कराः।
तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत्॥

बृहस्पतिः—

तथा पांथमुषो वृक्षे गले बध्वाऽवलंबयेत्।
अंगुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति॥

अंगुली तर्जन्यंगुष्ठौ। द्रव्यं गृहीत्वा चौरपलायने विशेषमाह नारदः—

गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः।
ग्राह्यो दाप्योऽथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम्॥

निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितम्।
सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत्॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति।
पञ्चग्रामी बहिः क्रोशाद्दशग्राम्यथवा पुनः॥ इति।

स्त्रीहरणे व्यासः—

स्त्रीहर्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाग्निना।
नरहर्ता हस्तपादौ छित्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे॥

बृहस्पतिः—

गोहर्तुर्नासिकां छित्वा बधातमिति वर्जयेत्।

नारदः—

सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यां तु हरतो वधः।
वाजिवारणलोहानां चाददीत बृहस्पतिः॥

सर्वस्वमित्यनुषंगः। व्यासः—

पशुहर्तुस्त्वर्द्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत्।

नारदः—

महापशूंस्तेनयतो दण्डमुत्तमसाहसम्।
मध्यमं मध्यपशून्पूर्वं क्षुद्रपशून्कृते॥

मनुः—

धान्यं दशभ्यः कुंभेभ्यो हरतोऽप्यधिके वधः।
शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्॥

कुंभो विंशतिप्रस्थः। स एव—

मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वर्धमर्हति।

नारदः—

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम्।
रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः॥

मनुः—

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वासासाम ।
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते॥
शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दंडः प्रकल्पयेत्।

याज्ञवल्क्यः—

साचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वाराष्ट्राद्विप्रवासयेत्।

मनुः—

प्रायश्चित्तं च कुर्वाणाः पूर्वे वर्णा यथोदितम्।
नांक्यां राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसम्॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयोद्विविधैर्वधैः।

नारदः—

भक्तावकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम्।
शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः॥

तद्दण्डभागिनश्च।

इति स्तेयम्।

अथ साहसम्।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्—

सहसा क्रियते कर्म यत्किंचिद्बलदर्पितैः।
तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते॥

बृहस्पतिः—

मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम्।
पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्॥

उभयं वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च इति। नारदः—

फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च।
भंगाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम्॥

वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्॥

व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम्।
प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्॥

याज्ञवल्क्यः—

बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुंजराणां च हारिणः।
प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान्॥

बृहस्पतिः—

प्रकाशघातका ये तु तथा चोपांशुघातकाः।
ज्ञात्वा सम्यग्धनं हृत्वा हन्तव्या विविधैर्विधैः॥ इति।

स एव—

एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः।
मर्मप्रहारको यस्तु घातकः स उदाहृतः॥

कात्यायनः—

आरंभकृत्सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः।
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम्॥

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः।
उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्ताऽनुमोदकः।

अनिषेद्धाक्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः।
यथाशक्त्यानुरूपं तु दण्डमेषां प्रकल्पयेत्॥

विप्रस्य दण्डे विशेषमाह नारदः—

अविशेषेण सर्वेषामेष दंडविधिः स्मृतः।
वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति॥

शिरसो मुंडनं दंडस्तस्य निर्वासनं पुरात्।
ललाटे चाभिशस्तांकः प्रयाणं गर्दभेन च॥ इति॥

आततायिपि विप्रो न वध्यः—

नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादिति सुमंतूक्तेः।

कात्यायनः—

आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायसंयुते।
वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे हीने वधो भृगुः॥

आततायिन आह स एव—

उद्यतौसिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा।
आथर्वणेन हन्ता च शिुनश्चापि राजनि॥

भार्यातिक्रमकारी च रंध्रान्वेषणतत्परः।
एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वांश्चैवाततायिनः॥

वसिष्ठोऽपि—

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते त्वाततायिनः॥

यत्तु मनुः,

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ इति।

यच्च कात्यायनः—

आततायिनमायान्तमपि वेदांतपारगम्।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्मदा भवेत्॥ इति।

तदपिशब्दाद्वाशब्दाच्च ब्राह्मणभिन्नाततायिवधपरम्। ब्राह्मणग्रहणं तु कैमुतिकन्यायार्थम्। आततायी ब्राह्मणोऽपि वध्यः किमुतान्य इति मिताक्षरायाम्।

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम्।
निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्॥ इति गालवोक्तेः।

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम्।
अहत्वा भ्रूणहा स स्यान्न हत्वा भ्रूणहा भवेत्॥

इति बृहस्पत्युक्तेश्च। स्ववधार्थमागच्छन्नाततायी ब्राह्मणोऽपि वध्य एव। क्षेत्रदारादिहरो ब्राह्मणो न वध्यः। क्षत्रियादिस्तु तादृशोऽपि वध्य इति चन्द्रिकाशयः। युक्तश्चायम्, मनुकात्यायनगालवबृहस्पतिवचसां स्ववधोद्यतातताततायिविशेषविषयतया सामान्यविषययोः पूर्वोक्तसुमंतुकात्यायनवचसोर्बाधस्योचितत्वात्।

यत्तु बृहस्पतिः—

आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम्।
यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत्॥ इति।

तदपि स्ववधोद्यतभिन्नाततायिपरम्। किंच,

आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धे न हिंसनम्।

इति कलौ वधोद्यतस्याततायिनो विप्रस्य हननं निषिद्धम्। तस्य विधितोऽप्राप्ते कलौ निषेधो व्यर्थः स्यात्। सर्वेषामपि कलिनिषेधानां विधिप्राप्तगोचरत्वस्य—

इमान्धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः।

इति धर्मपदस्वरसेन सर्वनिबन्धेषु व्यवस्थापितत्वात्। अतः कलौ स्ववधोद्यतोऽप्याततायी विप्रो न वध्यः। युगान्तरं तु वध्य एव। अन्य स्त्वाततायिविप्रः सर्वेष्वपि युगेष्ववध्यः। क्षत्रियादिस्त्वाततायी सर्वोऽपि सर्वयुगेषु वध्य इति दिक्।

हीनमध्योत्कृष्टद्रव्यहरणे दंडमाह बृहस्पतिः—

क्षेत्रोपकरणं चैव पुष्पमूलफलानि च।
विनाशयन्हरन् दंड्यः शताद्यमनुरूपतः॥

पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणं तथा।
हिंसयंश्चोरयन् शास्यो द्विशताद्यं दमं तथा॥

स्त्रीपुंगोहेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा।
यौषेयं चोत्तमद्रव्यमेषां मूल्यसमो दमः॥

द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः।
हर्ता वा घातनीयः स्यात्प्रसंगविनिवृत्तये॥

यौषेयं स्त्रीधनम्। वाशब्द एवार्थे। अत्र 'विनाशयन् हर्तेति' पदस्वरसात्साहस-विषयमेतद्वच इतिमदनः। साहसप्रयोजकस्य दंडमाह।

याज्ञवल्क्यः—

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम्।
यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम्॥

द्वैगुण्यं चातुर्गुण्यं वा साक्षात्कर्तृदंडापेक्षया। साध्वीं विप्रां बलाद्गच्छतो दंडमाह मनुः—

सहस्त्रं ब्राह्मणो दंड्यो विप्रां गुप्तां बलाद् व्रजन्।

तादृश्यां विप्रायां क्षत्रियादेस्तु बृहस्पतिराह—

सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत्।
उत्कृत्य लिंगं वृषणौ भ्रामयेद् गर्दभेन तु॥

कामयेत्परपत्नीं गच्छेत्। क्षत्रियादीनामनुलोमानां प्रतिलोमानां च बलात्सजातीय-भार्यागमने दंडमाह कात्यायनः—

स्त्रीषु कृतोपभोगः स्यात्प्रसह्य पुरुषो यदा।
वधे तस्य प्रवर्तेत कार्यातिक्रमणं हि तत्॥

स एव—

अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां वासयेद्गृहे।
मलिनांगीमधःशय्यां पिंडमात्रोपजीविनीम्॥

स एव—

हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या बध्याऽथवा भवेत्।

वधस्त्विच्छन्त्यां बोध्यः। हीनमध्योत्तमसाहसेषु दंडमाह नारदः—

तस्य दंडः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः।
मध्यमस्य च शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पंचशतावरः॥

उत्तमे साहसे दंडः सहस्रावर इष्यते।
वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनांकने।
तदंगच्छेद इत्युक्तो दंड उत्तमसाहसः॥ इति।

वधच्छेदनाद्युपदेशस्तु राजानं प्रति नान्यस्य, तस्यैव दण्डकरणेऽधिकारात्।

इति साहसम्।

अथ स्त्रीसंग्रहणम्।

बलात्परभार्यागमनस्य साहसत्वात्तत्र पूर्वमेव दंड उक्तः। छलेन सजातीयपर-भार्यागमने त्वाह बृहस्पतिः—

छद्मना कामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः।
अंकयित्वा भगांकेन पुरान्निर्वासयेत्ततः॥

सर्वहरः सर्वस्वहरः। अयं च दंडः समायाम्। हीनायामेतदर्द्धम्। उत्तमायां वधः। तथा च स एव

दमो नेयः समायां यो हीनायामर्धिकस्ततः।
पुंसः कार्योऽधिकायां तु गमने संप्रमापणम्॥

हीनमध्योत्तमत्रिविधस्त्रीसंग्रहणे दंडमाह स एव—

त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः।
विनयः कल्पनीयः स्यादधिकोऽपि बलाद्ग्रहः॥

दुर्वृत्तस्य परस्त्रिया सह संभाषणे दंडमाह मनुः—

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषे योजयेत्सह।
पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्॥

पित्रादिभिर्निवारितयोः स्त्रीपुंसोः संभाषणे दंडमाह याज्ञवल्क्यः—

स्त्री निषेधे शतं दण्ड्या द्विशतं तु दमं पुमान्।
प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा॥

प्रत्येकनिषेधविषयं पूर्वमर्धम्। उभयनिषेधे उत्तरम्। उभयोरनुरागकृतसंभोगे दंडमाह याज्ञवल्क्यः—

सजातावुत्तमो दंड आनुलोम्ये तु मध्यमः।
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम्॥

कात्यायनः—

सर्वेषु चापराधेषु पुंसो योऽर्थदमः स्मृतः।
तदर्धं योषितो दद्युर्वधे पुंसोंऽगकर्तम्॥

व्यभिचारितविप्रागमने तु मनुः—

शतानि पंच दंड्यः स्यादिच्छंत्या सह संगतः।

इदं सजातीयापरम्। व्यभिचरितास्वनुलोमासु गमनेऽपि स एव—

अगुप्ते वैश्यराजन्ये शुद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन्।
शतानि पंच दंड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्॥

यत्तु मनुः,

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्। इति।

तत्साध्वीपरम्। शूद्रस्य प्रातिलोम्येन गमने दंडमाह मनुः—

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन्।
अगुप्तं लिंगसर्वस्वं गुप्तं सर्वेण हीयते॥

शुद्रो अगुप्तां द्विजां गच्छंल्लिंगच्छेदनं सर्वस्वहरणं च गुप्तां चेद्वधोऽधिक इति चार्हति। गुप्तां तु गच्छन्सर्वस्वहरणं वधं चार्हतीत्यर्थः।

गौतमः—

'आचार्यस्त्र्यभिगमने लिंगोद्धारः सर्वस्वहरणं च गुप्ता चेद्वधोधिक' इति।

मनुः—

ब्राह्मणीं तु यदाऽगुप्तां गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ।
वैश्यं पंचशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्त्रिणम्॥

स एव—

उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह।
विप्लुतौ शूद्रवद्दंड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना॥

स एव—

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत्।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दंडमर्हतः॥

अगुप्तब्राह्मणीगमनो यो दंडः स इत्यर्थः। वसिष्ठः 'राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभि-गच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येदेवं वैश्यो राजन्यायां मैथुनमाचरन् शूद्रस्तु राजन्यवैश्ययोरिति।

नारदः—

माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा॥

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या॥

आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते।
शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दंडो विधीयते॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः।
छित्त्वा लिंगं वधस्तस्य सकामायः स्त्रिया अपि॥

अयं च दंडो न ब्राह्मणस्य—

परदाराभिमर्शे तु प्रवृत्तं तु महीपतिः।
उद्वेजनकैर्दंडैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत्॥
अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं वधमर्हति।

इति ब्राह्मणाधिकारे बृहस्पतिवचनात्। शंखलिखितौ—

येन येनांगेनापराधं कुर्यात्तत्तदस्य छेत्तव्यमन्यत्र ब्राह्मणात्।

ब्राह्मणस्य दास्यादिगमने दंडमाह याज्ञवल्क्यः—

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च।
गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पंचाशत्पणिकं दमम्॥

अवरुद्धाः स्वामिना पुरुषान्तरं प्रतिगन्तुं निषिद्धाः। नारदः—

स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या।
गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः॥
आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत्।

अब्राह्मणीति स्वैरिणीविशेषणम्॥

स्वैरिणी स्वतन्त्रा पुंश्चली। निष्कासिनी कुटुम्बान्निर्गता पुंश्चली।

याज्ञवल्क्यः—

अन्त्याभिगमने त्वङ्क्यः कुबन्धेन प्रवासयेत्।
शूद्रस्तथाऽङ्क्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः॥

स्त्रीकृते सङ्ग्रहणे तस्या दण्डमाह नारदः—

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना।
कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्धदमः स्मृतः॥

ब्राह्मण्यादीनां शूद्रादिगमने दण्डमाह यमः—

वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणो मदमोहिता।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनाम्॥

वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि ब्राह्मणी सेवते तु या।
शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रयाणं गर्दभेन तु॥

वृषलः शूद्रः। वध्यघातिनः सौनिकास्तेषां स्थाने इत्यर्थः। अयं च दण्डोऽत्यासक्ताविति चन्द्रिकायाम्। व्यभिचारनिश्चयोपायमाह।

याज्ञवल्क्यः—

पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रियाः।
सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा॥

द्वयोरित्यनेनान्यतरेण प्रतिपन्नेऽपि व्यभिचारे न निश्चयः। दूषण आह याज्ञवल्क्यः—

शतं स्त्रीदूषणं दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिशसंने।
पशून् गच्छञ्छतं दाप्यो दीनां स्त्रीं गां च मध्यमम्॥

तथा—

अयोनौ गच्छतो योषां पुरीषं वाऽभिमेहतः।
चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे॥

दीनां दुःखितां स्वपत्नीमपि। स्त्रीसम्मुखं पुरीषादि कुर्वत इत्यर्थः।

इति स्त्रीसंग्रहणम्।

अथ स्त्रीपुंधर्मः।

तत्र भर्तुः सगुणपत्नीत्यागे दण्डमाह—

अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं पतिव्रताम्।
त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन वै पतिः॥

याज्ञवल्क्यः—

आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम्।
त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः॥

स्त्रियं प्रत्याह स एव—

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः।
आ शुद्धेः सम्प्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः॥

इति स्त्रीपुंधर्मः।

अथ द्यूतसमाह्वयौ।

याज्ञवल्क्यः—

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु॥

प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने। धूर्तमण्डले द्यूतस्थाने। सभिको राज्ञा कृतो द्यूताध्यक्षः। एवं प्रकारेण जितं राजा दापयेन्नान्यदित्यर्थः। द्यूते कपटकर्तुर्दण्डमाह स एव—

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः।

उपधिः छलम्। राजाज्ञां विना द्यूते दण्डमाह मनुः—

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा।
सर्वांस्तान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः॥

द्विजलिंगमुपवीतवेदपाठादि।

द्यूतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशति याज्ञवल्क्यः—

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये।

प्राणिद्यूत इति समाह्वयविशेषणम्। तद्भिन्न इत्यर्थः।

इति द्यूतसमाह्वयौ।

अथ प्रकीर्णकम्।

याज्ञवल्क्यः—

ऊनं वाऽप्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम्।
पारदारिकचौरौ वा मुञ्चतो दंड उत्तम॥

अभक्ष्येण द्विजं दुष्यन् दंड्य उत्तमसाहसम्।
मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धकम॥

अभक्ष्यं सुरामूत्रपुरीषादि। स एव—

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी।
अंगहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम्॥

विमांसं गवादिमांसम्। च शब्देनाङ्गच्छेदनमपीति मिताक्षरायाम्—

तथा—

शक्तो ह्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां श्रृंगिणां तथा॥
प्रथमं साहसं दण्ड्यो विक्रुष्टे द्विगुणं तथा॥

विक्रोशः क्रंदनम्।

मनुः—

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चोरवत्किल्बिषी भवेत्।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु॥

क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसने द्विशतो दमः।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डं शुभेषु मृगपक्षिषु॥

गर्दभाजाविकान्हंतुर्दंडः स्यात्पञ्चमाषकः।
माषकस्तु भवेद्दंडः श्वशूकरनिपातने। इति॥
अयं च दंडो हतमूल्यदानानन्तरं बोध्याः।

याज्ञवल्क्यः—

जारं चौरेत्यभिवदन्दाप्यः पंचशतं दमम्।
उपजीव्य धनं मुंचंस्तदेवाष्टगुणं स्मृतम्॥

उपजीव्य गृहीत्वा।

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम्।
तन्मंत्रस्य च भेत्तारं जिह्वां छित्वा प्रवासयेत्॥
अनिष्टं मरणादि। आक्रोशः तव राज्यभ्रंशोऽस्त्वित्यादि।

मनुः—

राज्ञः कोशापहर्तॄंश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान्।
घातयेद्विविधैर्दंडैररीणां चोपजापकान्॥

याज्ञवल्क्यः—

मृतांगलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा।
राजयानसमारोढुर्दंड उत्तमसाहसम्॥

मृतांगलग्नं मृतकवस्त्रादि। स एव—

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा।
विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः॥

द्विनेत्रभेदिनो नेत्रद्वयभेत्तू राजनिषिद्धकर्मकर्तुर्विप्रवृत्त्या जीवितुश्च शूद्रस्येत्यर्थः।

श्राद्धभोजनार्थं तु यज्ञोपवीतधारणे त्तप्तशलाकया यज्ञोपवीतवद्रेखा कार्येति स्मृत्यन्तरे। मिताक्षरायां-व्यवहारान्यथाकारिणां दण्डमाह।

स एव—

दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु।
सभ्याःसजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम्॥

यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायतोऽपि पराजितः।
तमायातं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं दमम्॥

अत्र सर्वत्रानुक्तसंख्येया संख्या पणविषयिणी ज्ञेया। पणस्तु कर्षोन्मितं ताम्रम्। 'कार्षिकस्ताम्रिकः पण' इति कोशात्। कर्षः पलचतुर्थांशः।

वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः।

इति भास्कराचार्योक्तश्च पणः। उत्तमसाहसादिकं तु—

साशीतिपणसाहस्रो दंड उत्तमसाहसः।

तथा—उक्तापराधेषूक्तपरिमाणदंडैर्दमनासंभवेऽपि दंडः।

यथाहापस्तंबः—

दंडो दमनादित्याहुस्तेनादांतान्दमयेदिति।

तथा सर्वस्वापहारदंडे विशेषमाह नारदः—

आयुधान्यायुधीयानां वाह्यादीन्वाह्यजीविनाम्।
वेश्यास्त्रीणामलंकारान् वाद्यातोद्यादि तद्विदाम्॥

यच्च यस्योपकरणं येन जीवंति कारुकाः।
सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति॥

अन्यायाद्गृदृहीतस्य दंडस्य प्रतिपत्तिमाह याज्ञवल्क्यः—

राज्ञाऽन्यायेन यो दंडो गृहीतो वरुणाय तम्।
निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणीकृतम्॥

त्रिंशद्गुणं वरुणोद्देशेन संकल्प्य विप्रेत्र्यो दद्यादित्यर्थः॥

इति प्रकीर्णकम्।

इति श्रीमीमांसकशङ्करभट्टात्मजभट्टनीलकण्ठकृते भगवद्भास्करे

व्यवहारमयूखः समाप्तः।